

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії

**Початковий етап Другої світової війни (1939-1941 рр.) у шкільних
підручниках країн пострадянського простору
(Російська Федерація, Республіка Білорусь і Україна)**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент VI курсу, групи 602
спеціальності 032 «Середня освіта»
Скрипник Дмитро Михайлович
Керівник: доц., к.і.н. Холодницький В. Ф.
Рецензент:

До захисту допущено:
протокол засідання кафедри №
від « » грудня 2021 р.
зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2021

Зміст

Вступ

Розділ 1. Причини та початок Другої світової війни у світлі шкільних підручників

1.1. Передумови та головні причини світової війни 1939-1945 рр.

1.2. Загострення міжнародної ситуації наприкінці 1930-х рр. та оцінки пакту Молотова-Ріббентропа

1.3. Характеристика бойових дій на європейському континенті упродовж 1939 – 1941 рр.

Розділ 2. Діяльність Радянського Союзу щодо реалізації таємних домовленостей з нацистською Німеччиною на сторінках підручників з історії

2.1. Приєднання нових територій до складу СРСР та встановлення радянської влади

2.2. Політика радянської влади на приєднаних територіях 1939-1941 рр.

2.3. Репресивні заходи радянської влади та опір місцевого населення

Висновки

Перелік використаних джерел та літератури

Додатки

Вступ

Актуальність. У 2021 р. виповнилося 76 років з дня завершення Другої світової війни (1939-1945 рр.), яка стала однією з ключових подій в історії ХХ століття. Незважаючи на те, що вже десятиліття відокремлюють нас від цього конфлікту, історія війни, як і раніше, залишається актуальною та заполітизованою. Під впливом сучасних політичних перипетій тривають історичні та суспільні дискусії про причини та винуватців розв'язання війни, її наслідки, значення. Водночас дедалі менше залишається сучасників тих далеких подій. Зникає «жива пам'ять» про війну, і сучасна молодь формує уявлення про те, що відбувалося у світі у 1939–1945 рр. на основі художніх фільмів, телепередач, журнальних публікацій, які досить часто мають сумнівну якість. Адже для створення вище згаданих матеріалів залучаються не фахові історики, які б могли розповісти про цей світовий конфлікт без перекручення тих чи інших подій і явищ, а особи без фахової підготовки та наявністю лише поверхневої обізнаності щодо війни.

Тому в сучасних реаліях значна увага приділяється формуванню уявлень про Другу світову у молодшого покоління за допомогою шкільної дидактики, а саме підручників з історії. Звісно, що існує багато альтернативних джерел, де школяр зможе знайти чимало інформації стосовно різних аспектів наймасштабнішого військово-політичного протистояння, однак підручник все ще залишається важливим ресурсом, який формує уявлення учнів про ці події. Тим паче, що тема війни 1939-1945 рр. на пострадянському просторі є предметом суперечок не лише на сторінках наукових публікацій професійних істориків, але й в шкільних посібниках. Значною мірою це спричинено тим, що політичні режими в державах, які з'явилися на геополітичній мапі світу після розпаду Радянського Союзу, прагнуть використовувати історію, у тому числі й тематику Другої світової, у своїх прагматичних цілях, щоб зберегти свою владу. Однак подібні тенденції мають місце і в інших регіонах континентальної Європи. Скажімо, проблематика війни є суттєвим чинником, який впливає на відносини між

європейськими країнами (Німеччина-Польща, Польща-Україна, Сербія-Хорватія, Литва-Російська Федерація тощо). Тому актуальність обраної нами тема дипломної роботи не викликає заперечень.

Одразу слід зазначити, що у даному магістерському дослідженні ми зосередили увагу лише на шкільних підручниках трьох держав колишнього Радянського Союзу – Республіки Білорусії, Російської Федерації та України.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх посібників з історії для школярів та наукової літератури охарактеризувати особливості висвітлення початкового етапу Другої світової війни у перелічених нами країнах.

Дана мета обумовила вирішення наступних **завдань**:

- продемонструвати характерні риси висвітлення причин початку Другої світової;
- проаналізувати оціночні судження стосовно радянського-німецьких домовленостей 1939 р. на сторінках підручників;
- охарактеризувати аналіз військових дій на території континентальної Європи упродовж 1939-1941 рр.;
- особливості викладу радянзації у Західній Білорусії і Західній Україні у шкільних посібниках.

Об'єктом дослідження є тематика Другої світової війни у новітній шкільній дидактиці Республіки Білорусії, РФ та України.

Предметом дослідження виступає початковий період світової війни 1939-1941 рр. на сторінках білоруських, російських та українських шкільних підручників.

Географічні межі дослідження охоплюють території сучасної Республіки Білорусії, Російської Федерації та України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 2000-2014 рр. Нижня межа обумовлена тим, що початку 2000-х рр. у згаданих нами країнах з'являються навчальні програми з чіткими критеріями щодо викладання тем про Другу світову. Ці нормативні програми стали основою для шкільних

підручників з історії зі збалансованими оцінками і вже усталеним фактологічним матеріалом. Верхня межа – це 2014 р., коли, у зв'язку з військово-політичними подіями між Російською Федерацією і Україною, відбувається зміна акцентів у шкільній дидактиці не лише цих держав, але й на всьому пострадянському просторі.

Історіографічна база. Слід зазначити, що опрацьовані нами наукові публікації з даної проблематики, умовно слід розділити на дві групи: 1) напрацювання білоруських, російських та українських істориків; 2) статті зарубіжних дослідників.

Щодо наукових досліджень дослідників з Білорусії, то на окрему увагу заслуговує праця Ірини Грибан і Миколи Баранова «Навчатися пам'ятати: Велика Вітчизняна в освітньому просторі Республіки Білорусії», у якій автори аналізують білоруський досвід викладання історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни [1]. І. Грибан і М. Баранову вдалося вивчити особливості викладання історії війни на різних етапах навчання, проаналізувати зміст спеціального навчального курсу «Велика Вітчизняна війна (у контексті Другої світової війни)», виявити ключові тези білоруської концепції історії Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу автори звернули на форми роботи з учнями, охарактеризовано проблеми, з якими стикаються шкільні вчителі історії. І. Грибан і М. Баранов роблять висновок про те, що збереження пам'яті про Велику Вітчизняну війну як найважливішу частину Другої світової є державним завданням, що реалізується насамперед у рамках освітнього процесу у білоруських школах.

Ще одна праця білоруського дослідника, на яку варто звернути увагу, це наукова публікація Лева Криштаповича, де автор розглядає шкільний підручник як важливий чинник формування патріотичного виховання про події Великої Вітчизняної війни [2]. Л. Криштапович багато уваги приділяє оцінкам щодо домовленостей між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у 1939 р. На його переконання, це був вимушений крок з боку радянського політичного керівництва, який дозволив запобігти початку війни

з німецькими збройними силами ще восени 1939 р. Такі дії радянської влади дали можливість краще підготуватися до початку бойових дій проти гітлерівської Німеччини у 1941 р. Л. Криштапович вважає, що будь-які інтерпретації, що суперечать вказаній вище точці зору, є фальсифікацією історії та русофобією.

Щодо наукових напрацювань сучасних російських істориків, то окремої уваги заслуговує колективна монографія, де головним редактором і автором деяких розділів виступила дослідниця Тамара Гузенкова, присвячена історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни на сторінках шкільних підручників пострадянських держав і країн колишнього соціалістичного табору []. Т. Гузенкова у своїх матеріалах акцентує увагу на відмінностях у викладанні цих подій для школярів вказаних нами держав. Авторка намагається продемонструвати, що різна інтерпретація спричинена не тільки ідейними переконаннями розробників шкільних матеріалів, але й політичною кон'юктурою. На її переконання, таке перекручування історичних подій відбуваються найчастіше в Україні та інших країнах Центрально-Східної Європи (Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Чехії та Словаччині). На думку Т. Гузенкової, такі держави як Російська Федерація і Республіка Білорусь демонструються оптимальне поєднання радянського та сучасного наративу про Другу світову та Велику Вітчизняну війну, що, у свою чергу, дає найбільш повний і об'єктивний погляд на події 1939-1945 рр.

Також на увагу заслуговує дослідження «Друга світова і Велика Вітчизняна війна в підручниках історії країн СНД і ЄС: проблеми, підходи, інтерпретації», яке побачило світ у 2010 році в Російському інституті стратегічних досліджень []. Ця праця є збірником наукових напрацювань істориків, які займаються вивченням шкільного викладання даної теми. Більшість авторів – це російські історики, які займаються дослідження шкільних матеріалів як в Російській Федерації, так і інших країнах колишнього Радянського Союзу, Європейського Союзу. Особливістю цієї колективної роботи є те, що автори намагаються розглядати матеріали

шкільної дидактики не в межах окремих національних держав, а в ширшому регіональному контексті.

Переходячи до наукових напрацювань українських науковців, то варто згадати публікацію Віктора Пироженка, яка присвячена Другій світовій і приєднанню до складу Радянської України нових територій []. На його переконання, такі кроки радянського політичного керівництва були цілком виправданими, адже реалізували багатовікове прагнення українців до об'єднання усіх українських етнічних земель у складі єдиної національної держави. Тим паче, як вважає дослідник, такі дії радянської влади дали можливість відтермінувати початок нової війни з нацистською Німеччиною.

Ще одна праця, про яку слід зазначити, це стаття Андрія Портнова про порівняння пам'яті про події Другої світової у Білорусії, Молдові та Україні, де ролі шкільного підручника приділено чимало уваги []. А. Портнов пише, що зі шкільних підручників поняття «Велика Вітчизняна війна» зникло повністю, але 1995 року, після втручання парламенту (ініційованого фракцією комуністів), було туди повернено. Втім, попри це, підручковий виклад історії війни істотних змін не зазнав, і повернення до радянських кліше не відбулося [].

Цікавою, на наш погляд, є монографічне дослідження українських дослідників Івана Патриляка і Миколи Боровика, де вони намагаються розглянути найбільш дискусійні сторінки історії України у Другій світовій війні. Це видання, як підкреслюють автори, розраховане на чималу аудиторію, у тому числі, й учителів та учнів. Велику увагу приділено висвітленню «української проблеми» напередодні і на початку світової війни, долі українських земель у 1939-1940 рр., процесам радянзації і як місцеве населення реагувало на такі заходи, окупаційному нацистському режиму на українських землях тощо.

Щодо публікацій зарубіжних авторів, то зауважимо, що цієї тематикою займається не так багато дослідників, як на пострадянському просторі. Тим не менш, роботи західних вчених є досить важливими. Скажімо, праця

західного історика Фінка Керола, яка присвячена Східному фронту світової війни 1939-1945 рр. в американських та підручниках інших країн []. У своєму дослідженні Ф. Керол акцентує увагу на особливостях викладу причин Другої світової у підручниках різних держав, оцінках, які існують стосовно пакту 1939 року між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною, військових баталій упродовж 1939-1945 рр.

Ще одну роботу, яку слід згадати, це публікація відомого польського історика Гжегоша Мотику []. У цій статті польський автор головну увагу приділяє періоду 1939-1940 рр., коли колишні території Другої Речі Посполитої, були приєднані до складу Радянського Союзу. Цікаво, що Г. Мотику чимало місця приділив діям радянської влади на нових землях і реакції місцевих жителів на такі соціально-економічні заходи радянської влади.

Заслуговує уваги одна зі статей відомого голландського історика Карела Беркгофа, фахівця з історії Голокосту, про особливості вивчення Другої світової на сторінках посібників крізь призму транснаціонального підходу []. К. Беркгоф стверджує, що тема війни є найбільшим чинником, який розділяє шкільну дидактику Білорусії, Російської Федерації та України. Він вважає, що питання, пов'язані з радянсько-німецькими угодами 1939 р., рухом спротиву проти дій радянської влади та інші, є дискусійними не лише серед фахових істориків, але й авторів шкільних підручників з історії для школярів.

Отже, опрацьовані нами наукові напрацювання дослідників з різних країн дають нам можливість об'єктивно висвітлити початковий період світової війни 1939-1945 рр. у підручник країн пострадянського простору.

Джерельна база. Особливістю нашої магістерської роботи є те, що джерельною основою виступають шкільні підручники з історії Республіки Білорусії, Російської Федерації та України. З огляду на це, ми вирішили її умовно розділити її на три групи: 1) білоруські підручники; 2) російські підручники; 3) українські підручники.

Щодо посібників з історії для білоруських школярів, то, у першу чергу, варто згадати працю «Велика Вітчизняна війна радянського народу (в контексте Другої світової війни)» []. У даному посібнику здійснена спроба колективу авторів дати об'єктивну інформацію про героїчні та трагічні сторінки Другої світової та Великої Вітчизняної війни, про внесок представників багатонаціонального народу СРСР, у тому числі і білоруського, у розгром нацистської Німеччини, про вплив військових подій на долі народів Європи та Радянського Союзу. Зазначимо, що навчальний посібник розроблено з урахуванням насамперед проблемно-хронологічного методу. У ньому послідовно відображено основні події Другої світової та Великої Вітчизняної війни, починаючи з аналізу міжнародної ситуації у 30-ті роки ХХ століття та закінчуючи 1945 р., завершальним етапом Другої світової війни. При цьому особлива увага приділена участі білоруського народу у боротьбі проти нацизму та розгромі агресорів.

Ще один білоруський підручник, на який слід зацентувати увагу, це «Всесвітня історія. Новітній період 1918-1945 рр. Для 10 класу», за авторством історика Г. Космача, який був надрукований у 2012 році []. В цьому посібнику для школярів чимало місця присвячено як передумовам і причинам початку Другої світової, так і характеристиці кожного з етапів цього світового конфлікту. Звісно, що головна увагу приділена радянсько-німецькій війні 1941-1945 рр., але й про військові події в інших частинах світу теж згадується (Північна Африка, Азійсько-Тихоокеанський регіон). Також при висвітленні подій Другої світової учні мають можливість попрацювати з історичними документами, які деталізують інформацію про ті чи інші перипетії війни 1939-1945 рр.

Щодо сучасних російських підручників, то варто зауважити, що у зазначені нами хронологічні рамки, було надруковано чимало шкільних підручників з всесвітньої, так і історії Росії. На наш погляд, один з кращих посібників для школярів – це «Історія Росії ХХ – початок ХХІ ст.», який побачив світ у 2013 р. Він був розроблений під керівництвом відомого

російського історика, колишнього директора Державного Архіву Російської Федерації Сергія Мироненка. Звісно, що авторський колектив, який працював над цим підручником, не обмежувався одним автором і до написання окремих його розділів були залучені такі історики, як О. Левандовський, Ю. Щетінов та інші. Проблематиці Другої світової війни у ньому приділено достатньо місця. У ньому згадується про витоки цього світового конфлікту, періодизацію війни 1939-1945 рр. з характерними рисами кожного з етапів, допомогу союзників, зусилля тилу для потреб фронту тощо. Також учні мають можливість дізнатися непересічні дані стосовно мотивів, якими керувалося вище радянське керівництво при укладанні дипломатичних угод з гітлерівською Німеччиною, бойових дій, які здійснювали німецькі та радянські збройні сили до літа 1941 року тощо.

Ще один новітній російський підручник, який заслуговує уваги, це «Всесвітня історія. Базовий і поглиблений рівні для 11 класу», який був надрукований у 2013 р [1]. Над цим матеріалом теж працював колектив авторів, керівником якого був знаний історик О. Волобуєв. У цьому посібнику також чимало уваги присвячено подіям світової війни 1939-1945 рр. Автори намагаються об'єктивно розповісти про причини Другої світової (недоліки Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, провал ідеї створення системи колективної безпеки в Європі, політика «умиротворення», агресивна зовнішня політика тоталітарних держав), міжнародну ситуація напередодні Другої світової та чому радянська влада на чолі з Й. Сталіним підписала низку домовленостей з німецьким урядом, військові баталії у різних регіонах світу впродовж 1939-1945 рр. тощо. Тим паче, що на сторінках підручника можна зустріти критичні судження щодо окремих дій радянського керівництва у роки війни.

Переходячи до аналізу українських шкільних посібників, то зауважимо, що в окреслений нами період з'явилося досить багато нових підручників як з всесвітньої, так і з історії України. На наш погляд, на окрему увагу заслуговує посібник «Новітня історія України. Частина друга. 1939-

2001 рр. Для 11 класу», над яким працював колектив авторів під загальним керівництвом історика Ф. Турченка та був надрукований у 2001 році [1]. Автори детально розглядають і подають виважені оцінки щодо радянсько-німецького договору 1939 р. і приєднанню західноукраїнських земель до складу УРСР, процесів радянзації на територіях, які були приєднані до складу Радянської України, окупації українських земель німецькими збройними силами та її союзниками тощо. Слід додати, що цей підручник не тільки був поширеним і користувався популярністю серед українських вчителів упродовж 2000-х рр., але й став певним зразком, який намагалися наслідувати вітчизняні дослідники для підготовки наступних шкільних посібників з історії.

Також слід згадати про підручник «Історія України: для загальноосвітніх навчальних закладів», над яким працювали О. Пометун і Н. Гупан, що побачив світ у 2012 році [2]. У цьому посібнику тематика Другої світової представлена досить об'ємно. О. Пометун і Н. Гупан звертають увагу школярів на причини і початок війни, радянсько-німецькі переговори у 1939 р. та їх результати, зміни тогочасних кордонів УРСР, заходи радянської влади на землях Західної України, які були приєднані, і реакція місцевого населення на такі дії нового режиму, бойові дії на території України у 1941 році тощо. Цікаво, що однією з особливостей цього підручника є те, що автори намагаються події світової війни 1939-1945 рр. на Україні розглянути у широкому історичному контексті. На наш погляд, такі авторські спроби дають школярам можливість поглянути на ці перипетії під іншим кутом зору, а не обмежуватися лише певними національними рамками.

Таким чином, опрацьовані нами новітні підручники з історії для білоруських, російських та українських учнів дають нам можливість здійснити виважену характеристику особливостей викладання початкового етапу Другої світової війни у школах зазначених нами країн.

Структура нашої дипломної роботи складається зі вступу, розділів, які, у свою чергу, поділяються на підрозділи, висновків, переліку використаних джерел і літератури, додатків.

Розділ 1. Причини та початок Другої світової війни у світлі шкільних підручників

1.1. Передумови та головні причини світової війни 1939-1945 рр.

Історія Другої світової війни (1939-1945 рр.) займає вагомe місце у шкільній дидактиці країн пострадянського простору. Однак трактування та оцінки подій цього світового конфлікту, які подаються у шкільному підручнику з історії різне. Звісно, що це спричинене не тільки впливом сучасної політичної кон'юнктури, але й іншими, не менш важливими чинниками. Тому спробуємо у цій частині нашої роботи розглянути як описують передумови і причини Другої світової на прикладі трьох країн, які перебували у складі Радянського Союзу – Республіки Білорусь, Російської Федерації та України.

Щодо новітніх білоруських посібників з історії для школярів, то слід зазначити, що в них залишилося чимало фактологічного матеріалу і оціночних суджень, які були у радянських підручниках. Звісно, що з'явилися зміни стосовно оцінювання світової війни 1939-1945 рр., проте їх не так багато. У більшості шкільних підручників вказується про серйозні вади тогочасної Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. У першу чергу, в них акцентується увага на суперечливу ситуацію, що склалася у Старому Світі у міжвоєнну добу. Зокрема згадується, що політичне життя в передвоєнній Європі характеризувалося суперечливістю інтересів найбільших країн. Великобританія прагнула зберегти роль політичного центру світу і верховного арбітра в європейських справах. Для цього вона обмежувала вплив Франції в Європі шляхом постійних поступок Німеччині, що неминуче призводило до перегляду Версальсько-Вашингтонської системи. Франція, в свою чергу, прагнула зберігати і зміцнювати свій вплив в континентальній Європі за рахунок створення загальноєвропейської системи безпеки. Звичайно, така позиція не зустріла необхідної підтримки з боку великих держав, які, навпаки, посилювала опір. Зокрема, Італія прагнула розвивати відносини з Великобританією. Однак посилення позицій Італії в

Східному Середземномор'ї призводило до погіршення італо-англійських відносин і її зближення з нацистською Німеччиною [].

Звісно, у білоруських підручниках згадується і про роль Радянського Союзу на міжнародній арені у той час. У них йдеться про зростання авторитету і впливу в міжнародних справах Радянського Союзу. Згадується, що у 1924 р. СРСР налагодив дипломатичні зв'язки з Францією, Італією, Австрією, Норвегією, Швецією, Данією, Грецією, Китаєм. Міжнародне визнання було завершено встановленням в 1925 р. дипломатичних відносин СРСР з Японією, в 1933 р. – з США і прийняттям в 1934 р. Радянського Союзу в Лігу Націй. Зусилля тогочасного радянського керівництва були направлені на рівноправну участь країн у міжнародному житті, збереженні і підтриманні миру в усіх регіонах світу [].

Необхідно вказати, що у шкільних посібниках згадується про роль великих держав у міжнародних взаєминах. Підкреслюється, що імператорська Японія прагнула до посилення свого впливу на Далекому Сході. Основною метою Німеччини була ревізія Версальсько-Вашингтонської системи, а в перспективі і глобальна зміна системи міжнародних відносин того часу. Звісно, що гарантією сили тогочасної системи міжнародних відносин могли б стати узгоджені дії Великобританії, Франції, США і СРСР. Однак США мало цікавили політичні проблеми Європи, а Великобританія і Франція по-різному бачили перспективу європейського порядку і прагнули всіляко обмежувати міжнародний вплив Радянського Союзу. Варто додати, що штучне збереження політичної ситуації в Європі, яка характеризувалася поділом на переможених і переможців, об'єктивно породжувало і підтримувало в суспільному житті переможених країн реваншистські настрої [].

Як і в радянській школі, в білоруських підручниках приділяється суттєва увага приходу фашистських сил до влади у різних європейських державах, що було вагомим чинником у розв'язанні Другої світової. Скажімо у них згадується, що поворотним моментом в політичному житті

європейських країн став прихід нацистів до влади в Німеччині в 1933 р. Головне завдання німецької економічної політики А. Гітлер бачив у включенні всіх громадян тогочасної Німеччини у виробничий процес і забезпеченні їх усім необхідним. Однак внутрішні економічні ресурси Німеччини не дозволяли вирішити дану проблему. У зв'язку з цим німецький фюрер зробив висновок: «Остаточне рішення проблеми полягає в розширенні життєвого простору, а також в розширенні сировинної і продовольчої бази нашого народу. Завдання політичного керівництва полягає в тому, щоб одного разу досягти вирішення проблеми». Досягненням поставленої мети мало стати знищення «ворогів нації» - етнічних меншин неарійського походження. Населенню обіцяли за короткий термін ліквідувати безробіття, соціальну нерівність і значно підвищити соціально-економічний рівень життя. Ідеологічним забезпеченням політики нацизму стали пропаганда шовінізму і ідей расової винятковості німецької нації, розпалювання ворожнечі і ненависті до інших народів. Найбільшу підтримку нацистські ідеї знаходили у дрібних власників, безробітних, у частині інтелігенції та молоді [].

Також у новітніх білоруських підручниках вказується, що головною метою нацистського режиму в міжнародних справах було скасування обмежень на озброєння Німеччини, які передбачалися умовами Версальського мирного договору 1919 р. Великобританія і Франція були готові піти на поступки в обмін на взаємні гарантії безпеки. Вони вважали, що з гітлерівським режимом можна мирно співіснувати. Надалі французький і англійський уряди ще досить тривалий час будуть дотримуватися політики «умиротворення» агресора [].

Необхідно вказати, що темі стосовно політики Великої Британії і Франції щодо гітлерівської Німеччині приділяється чимало уваги. У шкільних матеріалах зазначається, що політика «умиротворення» агресора – політичні заходи, що реалізовувалися урядами західних країн, головним чином Великобританії і Франції, напередодні Другої світової війни в 1933-

1939 рр. і такі дії на міжнародній арені передбачали поступки нацистської Німеччини з метою домовитися з нею за рахунок країн Центральної та Південно-Східної Європи, відвести гітлерівську агресію від Британії і Франції і направити її на Схід, проти Радянського Союзу [1].

У більшості білоруських шкільних підручників згадується про те, що апогеєм таких поступок з боку британського і французького політичного керівництва стали події в Іспанії 1936-1939 рр. та «Мюнхенська змова» 1938 р. Щодо політичних перепитів 1936-1939 рр., то Великобританія і Франція дотримувалися політики «невтручання» у справі Іспанії. Угода про невторчання, підписана 27 європейськими країнами, забороняла ввезення зброї, військових матеріалів і техніки в Іспанію. Однак Німеччина, яка також приєдналася до угоди, продовжувала надавати значну допомогу франкістам. Ліга Націй не діяла, висловивши лише «заклопотаність щодо подій в Іспанії». Під ударами переважаючих сил у березні 1939 р. Іспанська республіка була ліквідована. На довгі роки там встановилася диктатура генерала Ф. Франко. Уряди Великобританії і Франції офіційно визнали диктаторський режим [1].

Стосовно поділу Чехословаччини, який був спричинений підписанням Мюнхенської угоди 1938 р., то у посібниках для школярів вказується, що Великобританія і Франція зажадали від уряду Чехословаччини прийняти німецькі умови. 29-30 вересня 1938 року в Мюнхені відбулася конференція, яка і вирішила долю цієї країни. Судетська область передавалася Німеччині, Тешинська область - Польщі. В березні 1939 р. А. Гітлер остаточно розділив Чехословаччину на Протекторат Богемії і Моравії і формально незалежну Словацьку Республіку. Необхідно додати, що у вересні 1938 р. Великобританія і Німеччина підписали декларацію, в якій обіцяли «ніколи не воювати один проти одного». Фактично це була угода про ненапад. Аналогічна декларація була укладена 6 грудня 1938 року з Францією. Тоді французький міністр закордонних справ Ж. Бонне помітив, що «німецька політика тепер зорієнтована на боротьбу проти більшовизму. Німеччина спрямовує свою волю до експансії на Схід». Американський журнал «Time»

навіть оголосив Гітлера «людиною року», висловивши впевненість, що «людина 1938 р зробить новий 1939 р. таким, про яке ми ще довго будемо пам'ятати» [1].

Також згадується про агресивний зовнішньополітичний курс інших країн, що прагнули змінити світовий порядок, сформований після Першої світової. Агресивну зовнішню політику в 1935-1939 рр. проводила і фашистська Італія, яка взяла курс на створення колоніальної імперії в Африці і в басейні Середземного моря. У жовтні 1935 р добре озброєна італійська армія вторглася в Ефіопію. У травні 1936 р агресори захопили столицю країни. Ефіопія була оголошена колонією Італії. У квітні 1939 р. італійські фашисти вторглися в Албанію.

На Далекому Сході боротьбу за територіальний перерозподіл здійснювала Японія, яка прагнула встановити своє панування в Китаї і в басейні Тихого океану. Ще у вересні 1931 р. японські війська окупували Маньчжурію і створили маріонеткову державу - Маньчжоу-Го. У 1937 р. японські агресори розгорнули широкомасштабні військові дії в Центральному Китаї. Вони захопили величезну територію з багатими природними ресурсами. У липні-серпні 1938 р. японці почали наступ у озера Хасан, а через рік, в травні-вересні 1939 р., розв'язали військовий конфлікт в районі річки Халхін-Гол. Це була спроба створення плацдарму для нападу проти СРСР. Війська Червоної Армії дали гідну відсіч агресору [1].

Ще один чинник, який розглядається у білоруських підручниках як причина початку Другої світової, це провальні спроби створення колективної системи безпеки в континентальній Європі. Підкреслюється, що у 1930-х рр. політичну активність на міжнародній арені здійснювало радянське керівництво. Так, з ініціативи СРСР у травні 1935 р. було підписано радянсько-французький і радянсько-чехословацький пакти про взаємодопомогу проти агресії. Як зазначається в посібниках, це могло б стати серйозним кроком в напрямку стримування агресивної політики гітлерівської Німеччини і її союзників та стати основою для створення системи

колективної безпеки на європейському континенті. Згадується, що Радянський Союз рішуче засуджував агресивні дії Німеччини та пропонував провести міжнародну конференцію для організації системи колективної безпеки і захисту незалежності країн, яким загрожувала військова агресія. Проте правлячі кола західних держав не виявили необхідної зацікавленості в її створенні. У 1939 р. СРСР продовжував робити активні кроки, щоб спонукати уряди Великобританії та Франції до створення системи колективної безпеки в Європі. Радянський уряд виступив з конкретною пропозицією про укладення між СРСР, Великобританією і Францією договору про взаємну допомогу в разі агресії проти кожної із країн-учасниць угоди. Влітку 1939 року в Москві проходили тристоронні переговори про створення системи колективної безпеки. Була досягнута домовленість про підписання політичної і військової угод. Але англійська і французька військові місії прибули до Москви зі значним запізненням і не були наділені повноваженнями приймати будь-які рішення. Як підкреслюється у посібниках для школярів, «радянському керівництву стало зрозуміло, що уряди західних держав не бажають швидкого досягнення позитивних результатів. Переговори зайшли в глухий кут» [1].

Щодо сучасних російських шкільних підручників з історії, то темі стосовно передумов і причин Другої світової приділяється чимало місця. Це зрозуміло, адже проблематика війни 1939-1945 рр. до сьогоднішнього дня являється ключовим наративом історії Росії ХХ століття як для академічної спільноти, так і важливою темою в сучасному російському суспільно-політичному дискурсі.

Серед чинників, які призвели до початку світової війни 1939-1945 рр., у посібниках для школярів вагома роль приділяється диктаторським режимам у різних регіонах світу. В одному з новітніх підручників для російських школярів зазначається, що багато європейців розчарувалися в інститутах демократії і вільному ринку, які не змогли захистити від негараздів і лихоліть, що спіткали людей під час Першої світової війни та в повоєнні

роки. В Італії та Німеччині, на відміну від США, Великобританії і Франції, де вихід з кризи був знайдений в умовах збереження демократії і ринкової економіки, кризова ситуація призвела до утвердження диктатур і виникнення тоталітарних режимів. Це, у свою чергу, спричинило те, що ці диктаторські режими прагнули змінити тогочасний світовий устрій, що був сформований після Першої світової на Паризькій мирній конференції [1].

Диктаторські режими характеризувалися встановленням контролю держави над життям кожного окремого людини і суспільства в цілому. Сама ж держава зрощувати з правлячою партією, що одержувала безмежну владу. Інші політичні сили або ліквідовувалися, або перетворювалися в «декорації». Конкретну особу тоталітаризм розчиняв в масі - народ, класі, партії, прагнучи нав'язати їй загальні для всіх ідеї, стиль життя, протиставити «своїх» і «чужих». У той же час в суспільстві формувалася безмежна влада однієї людини - вождя. Ідеологія правлячої партії, яка говорила від імені всього народу, ставала єдиною і панівною. Руйнувалося громадянське суспільство. Для тоталітаризму характерна цілісність всіх структур соціального буття - суспільства, держави, партії, особистості. Керівництво держави ставило перед суспільством глобальну мету, яку необхідно було досягти будь-яким і засобами, незважаючи на труднощі і жертви. Такою метою могло бути здійснення ідеї величчя нації, створення тисячолітньої імперії або досягнення загального блага. Це зумовило агресивну природу тоталітаризму.

Важливим інструментом контролю була потужна пропаганда, яка проникає всюди. Офіційні ідеологи, засоби масової інформації, цілком залежали від влади, щодня і щогодини «промивали мізки» простим громадянам. Одне із завдань пропаганди полягало у визначенні та викритті «ворогів». «Ворогами» могли бути комуністи, соціалісти, капіталісти, євреї і всі, хто заважав досягненню великих цілей. Слідом за одним переможеним супротивником негайно знаходився інший. Тоталітарний режим не міг

обійтися без постійного пошуку ворога, необхідність боротьби з яким зумовлювала обмеження демократії і матеріальних потреб людей [].

Звісно, що в сучасних російських шкільних посібниках акцентується увага на класичних зразках диктаторських режимів у Європі. Найчастіше згадується про правління Б. Муссоліні в Італії та А. Гітлера у Німеччині. Щодо характеристики італійських фашистів, то вказується, що перший тоталітарний режим в Західній Європі сформувався в Італії. У 1922 р. прихильники лідера фашистів Беніто Муссоліні зробили «похід на Рим», названий пізніше «фашистською революцією». Демонстрація сили настільки вразила правлячі кола країни, що Муссоліні було запропоновано очолити уряд. Так, із зовнішнім дотриманням всіх демократичних процедур до влади прийшла сама антидемократична сила – фашизм. Незабаром фашисти розпочали ліквідацію демократії в Італії. Була заборонена діяльність опозиційних партій, ліквідована свобода слова, покаранню піддавалися всі, хто виступав з критикою фашизму.

Прийшовши до влади, фашисти почали активно втручатися в економіку. Відповідно до прийнятої в Італії Хартії праці, профспілки замінялися корпораціям і, об'єднували представників держави, робітників і підприємців за галузями виробництва. Ці організації повинні були не тільки керувати економікою, а й згладжувати протиріччя між підприємцями і пролетаріатом. Ідеологи фашизму стверджували, що створення корпорацій приведе до ліквідації класових суперечливосте і класової боротьби в суспільстві. На їхню думку, на зміну класовому антагонізму має бути досягнута єдність народу. Держава не тільки взяло на себе функції щодо регламентації трудових відносин, а й прагнула регулювати господарську діяльність. Була монополізована банківська система, промисловість поставлена під контроль держави. На всіх найважливіших постах в політиці і економіці перебували лише члени фашистської партії. У той же час фашисти не ставили питання про націоналізацію підприємств, визнаючи право приватної власності [].

Також згадується, що у 1930-х рр. Італія здійснювала політику автаркії, яка полягала в ліквідації залежності країн и від імпорту стратегічної сировини для промисловості. Ці дії стимулювали розвиток національної економіки, у першу чергу, військово-промислового комплексу. Фашистський уряд прийняв програму переозброєння армії та розпочав реалізовувати свої загарбницькі задуми [].

Значно більше уваги на сторінках російських підручників приділяється нацистському режиму в Німеччині і його зовнішньополітичним цілям. Вказується, що після захоплення влади гітлерівці приступили до перебудови внутрішнього життя Німеччини. Економічна політика нацистів була спрямована на максимальну централізацію економічного життя країни. Держава здійснювала контроль за економікою через Генеральну раду німецького господарства, було створено шість господарських груп - промисловості, енергетики, торгівлі, ремесла, банків, страхування. Країну розділили на господарські округи, всі підприємства включалися до відповідних галузевих та територіальних об'єднань, які розподіляли замовлення, кредити, поставки сировини, визначали рівень цін і зарплати, перелік і параметри продукції, що виготовлялася у той час. Всі підприємницькі союзи переходили в підпорядкування міністерства економіки, яке очолював призначений урядом «фюрер німецького господарства». Укрупнювалися промислові підприємства. У низці випадків власники підприємств ставали лише їх формальними господарями. Всім розпоряджалися державні чиновники і функціонери нацистської партії. Близько 80% продукції виготовлялося за державними замовленнями. За допомогою таких заходів з економічною і політичною самостійністю німецької буржуазії було покінчено [].

Нацисти прагнули підняти авторитет нової влади серед усіх верств населення. За рахунок організації громадських робіт було ліквідовано безробіття, дрібні власники отримали різні пільги. Такі дії уряду супроводжувалися пропагандистським галасом «арізації» економіки –

експропріація власності євреїв. Одна частина банків і підприємств, якою вони володіли, була націоналізована, інша – передана представникам німецьких промислових груп. Однак в цілому рівень життя народу при нацистському режимі не тільки не зріс, але навіть знизився: уряд свідомо перерозподіляв кошти для озброєння армії, що, у свою чергу, мало допомогти при здійсненні геополітичних цілей нацистського режиму [].

Наступна причина розв'язання світової війни 1939-1945 рр., якій приділяється чимало уваги на сторінках сучасних російських посібників для школярів, це зовнішньополітичний курс мілітаристських держав у 30-х роках минулого століття. У більшості підручниках зазначається, що від дій на міжнародній арені нацистської Німеччини надходила загроза принципам післявоєнного врегулювання. Гітлерівський режим взяв курс на ліквідацію військових статей Версальського договору, тим самим почавши підготовку до територіальних захоплень в континентальній Європі. Рейхстаг затвердив військовий бюджет, який передбачав великі асигнування на утримання військово-повітряного флоту, забороненого Версальським договором. У 1935 р. в результаті плебісциту – всенародного опитування – до Німеччини була повернута на Саарська область. Такі заходи дозволили німецькій військовій промисловості отримати доступ до важливої стратегічної сировини – вугілля і залізної руди. У тому ж році в Німеччині була відновлена загальна військова повинність, відтворений Генеральний штаб, в країні розгорнулося масштабне будівництво військового підводного флоту. Наростала загроза нової війни. Ліга Націй, з якої зі скандалом вийшли Японія і Німеччина, виявилася не в силах зупинити агресію. Також німецькі нацисти і японські мілітаристи не приховували антикомуністичних поглядів та прагнення до захоплення територій СРСР. Тому криза Версальсько-Вашингтонської системи, яку радянська пропаганда багато років називала «імперіалістичною», викликала серйозну стурбованість в уряді Радянського Союзу. Тепер СРСР перетворився на прихильника зміцнення європейської колективної безпеки. Ще на початку 1930-х рр. Радянський Союз уклав

договори про ненапад з Фінляндією, Латвією, Естонією і Францією. У 1933 р. були встановлені дипломатичні відносини між СРСР і США. У 1934 р. Радянський Союз вступив до Ліги Націй, підтвердивши тим самим свій статус великої держави [1].

У 1935 р. було підписано франко-радянський договір про взаємодопомогу, однак реалізувати його виявилось практично неможливо. Використовуючи висновок договору між СРСР і Францією як привід, німецький уряд розірвав Локарнські угоди 1925 р., що визнавали непорушність кордонів Німеччини з Францією та Бельгією, та ввели війська в Рейнську демілітаризовану зону. Німці почав будувати тут міцні укріплення, обмежуючи можливості Франції надати допомогу Радянському Союзу, а також своїм союзникам Польщі і Чехословаччини в разі німецької агресії. Польща відмовилася пропускати через свою територію будь-які іноземні війська, тому в разі нападу Німеччини на Францію Червона Армія не змогла б нанести удар агресору [1].

У більшості російських шкільних підручниках такі зовнішньополітичні кроки Німеччини підсумовуються висновками, що начебто західні країни виявилися нездатні протиставити реваншистській політиці уряду А. Гітлера, крім дипломатичних протестів. Більш того, Великобританія і Франція прагнули направити німецьку агресію в бік СРСР [1].

Під час громадянської війни 1936-1939 рр. в Іспанії посилилася підозрілість у відносинах між Радянським Союзом і країнами Заходу. Радянському керівництву не вдалося переконати Великобританію і Францію відмовитися від політики невтручання у події в Іспанії та допомогти республіканському уряду, в той час як Німеччина та Італія надавали військову підтримку військовим силам генерала Ф. Франко. Наслідком поразки республіканців стало зміцнення становища Німеччини і Італії, війська яких отримали важливий бойовий досвід, а також ослаблення позицій СРСР і Комінтерну на міжнародній арені [1].

Також увага російських школярів звертається на те, що не тільки нацистська Німеччина прагнула посилити свій зовнішньополітичний вплив та розпочати нову війну. Б. Муссоліні та його режим, мріючи про відновлення Римської імперії в Східному Середземномор'ї, прагнули до розширення своїх територіальних володінь. Фашистська Італія в 1935 році почала військову агресію проти однієї з небагатьох незалежних африканських країн - Ефіопії (яка ніколи не була у складі Стародавнього Риму), а в 1939 р. захопила Албанію. У 1936 р. у результаті підписання Японією і Німеччиною Антикомінтернівського пакту почав формуватися блок агресивних держав, до якого в 1937 р. приєдналася Італія. Так виникла «вісь Берлін–Рим–Токіо» [].

У більшості новітніх шкільних підручниках в Російській Федерації звертається увага на ще одну причину, що призвела до світової війни 1939-1945 рр., це невдача у реалізації проекту побудови колективної системи безпеки в континентальній Європі. Скажімо, у посібнику з історії для російських школярів, який був підготовлений під керівництвом істориків В. Шестакова і О. Сахарова у 2012 р., підкреслюється, що одним з кульмінаційних моментів, який продемонстрував неможливість втілити такі задуми в життя, стала «Мюнхенська змова» 1938 р. У результаті домовленостей між західними державами наступною жертвою стала Чехословаччина. Скориставшись невирішеністю національних проблем в цій країні, А. Гітлер зажадав передачі Німеччині Судетської області, в основному населеної німцями. У вересні 1938 р. в Мюнхені відбулася міжнародна конференція глав урядів Німеччини, Італії, Англії і Франції, на якій західні лідери фактично зрадили свого союзника – Чехословаччину, погодившись на відторгнення від неї значної частини власної території. Втративши прикордонні укріплення і склади озброєнь, чехословацька армія втратила можливість надавати серйозний опір агресору. В березні 1939 р. німецькі війська окупували Чехію, а в Словачки і було створено маріонеткову державу. Аншлюс Австрії та її захоплення Чехословаччини сповістив і урядам і

народам Європи про наближення війни і необхідності дієвих заходів для блокування німецької агресії. Для радянського політичного керівництва ці події стали підтвердженням того, що керманічі західноєвропейських держав не можуть бути надійними партнерами у створенні системи колективної безпеки у Європі [1].

Щодо сучасних українських шкільних підручників з історії, то у них виокремлюються наступні причини початку Другої світової. Також акцентується увага на тому, що провал ідеї стосовно створення колективної системи безпеки на європейському континенті була важливим чинником, що спричинила розгортання світового конфлікту. Скажімо, у шкільному підручнику з історії України за 2011 р. для одинадцятого класу, над яким працював відомий український історик С. Кульчицький, вказується ця причина. У параграфі, присвяченому початку Другої світової, згадується наступне: «Наприкінці 1930-х років суттєво зросла небезпека початку нової світової війни. «Політика умиротворення агресора», яку проводили уряди західноєвропейських демократичних країн повністю провалилася і не дала позитивних результатів. Унеможливити розгортання нового світового військового протистояння могло створення колективної безпекової системи західних країн. Однак така ідея залишилася нереалізованою. Хоча у березні 1939 р. в Москві розпочалися переговори про її створення з дипломатичними представниками Великої Британії і Франції, але вони протікали мляво і практично безрезультатно» [1].

Ще одна причина, на якій наголошується в українських шкільних посібниках, це агресивний зовнішньополітичний курс держав, які прагнули переглянути міжнародний лад, сформований низкою міжнародних договорів укладених після Першої світової. До влади у цих країнах прийшли політичні сили, які згодом ліквідували демократичні та розпочали формувати диктаторські режими. У більшості підручників наголошується, що «з другої половини 1930-х рр. міжнародну обстановку у світі почала визначати група країн, які не приховували своїх агресивних намірів щодо інших. Так, Італія в

1935 р. здійснила напад на Абіссінію, у 1939 р. – на Албанію; Німеччина у 1936 р. захопила Рейнську демілітаризовану зону, порушивши таким чином умови Версальського договору, у березні 1938 р. приєднала до себе Австрію, а пізніше деяку територію Чехословаччини; Японія окупувала Маньчжурію та розпочала війну з Китаєм. При цьому жодна з налаштованих агресивно держав не збиралася зупинитися на досягнутому. Тоталітарні режими прагнули захопити для себе життєвий простір, джерела сировини, ринки збуту своїх товарів, перетворити інші народи на дешеву робочу силу» [1].

Варто звернути увагу на ще одну причину розгортання війни, що згадується в українських підручниках з історії. Це недосконалість Версальсько-Вашингтонської системи. Країни-переможниці Першої світової війни занадто жорстко повелися з переможеною Німеччиною, спровокувавши в ній вибух реваншистсько-мілітаристських настроїв. Судячи з того, що німецькою розвідкою ще у 1922 р. здійснювалися кроки, спрямовані на створення вогнищ міжетнічної ворожнечі в Польщі, у німецькому генштабі вже тоді виношувалися далекосяжні плани. А отже, не було б Гітлера – на його роль знайшовся б хтось інший. Японія та Італія також вважали себе несправедливо ображеними. Перша з них під час Вашингтонської конференції втратила свої завоювання в Китаї, а друга від своїх союзників після війни отримала набагато менше, ніж сподівалась. Як і в Німеччині, в обох цих країнах до влади прийшли радикальні сили з імперськими амбіціями, які проповідували расизм, націоналізм, мілітаризм в економічній та духовній сферах [1].

Також на сторінках шкільних посібників у контексті причин війни вказується, те що до Другої світової призвело загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи. За цих обставин переділ зон впливу між ними був неминучим. Але одні намагалися досягти своїх цілей економічними методами або за столом взаємних [1].

Перелік причин світової війни 1939-1945 рр. доповнює так звана «політика умиротворення агресора». В більшості матеріалах шкільної

дидактики згадується, що «чинником до розв'язання воєнного конфлікту, була політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія і Франція. Прем'єр-міністри Великої Британії і Франції Чемберлен і Даладье сподівалися своїми поступками задовольнити зовнішньополітичні апетити Гітлера. Навіть після початку Другої світової війни Чемберлен мало не до останнього дня при владі намагався домовитися з нацистами. Даладье, який у Мюнхені відмовився від союзницьких зобов'язань щодо Чехословаччини, після падіння Франції, потрапив в ув'язнення, де мав чимало часу подумати над правильністю своїх попередніх дій» [1].

Цікаво, що у деяких українських підручниках вказується ще одна обставина, яка у тій чи іншій мірі, але все ж призвела до розгортання нової війни в Європі. Це «українське питання» у міжвоєнний період. У них згадується, що «напередодні Другої світової війни етнічні українські землі перебували у складі п'яти держав з різним соціально-політичним устроєм. Це було одним із дестабілізуючих чинників політичного життя тодішньої Європи, перетворюючи «українське питання» на клубок серйозних суперечностей, а «українську карту» — на серйозний козир у великій дипломатичній грі. Зацікавлені в українських землях були не тільки держави, що межували з ними, а й ті, які не мали безпосередніх кордонів з Україною. На той час існувало три групи країн, які намагалися долучитися до упорядкування українських територій. Перша група — Англія, Франція та США. Ці країни не володіли українськими землями, але вважалися лідерами у світовій політиці. «Українське питання» цікавило їх у площині збереження існуючих кордонів, визначених ними за Версальсько-Вашингтонськими домовленостями. Другу групу представляла насамперед Німеччина. Вона не володіла українськими землями, проте мала масштабні плани щодо їх захоплення та використання. Так, ідеолог нацистської партії А. Розенберг опублікував аналітичну працю «Україна — вузол світової політики», а А. Гітлер, виступаючи на з'їзді нацистської партії у 1936 р., наголошував, що, якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька домогосподарка

відчула б, наскільки їй життя стало легшим». Керівництво рейху прагнуло захопити українські землі не тільки з метою підвищення життєвого рівня німецького населення, а насамперед, щоб забезпечити Німеччину ресурсами у війні за світове панування. Керівництво рейху мало намір використовувати українські землі і як зручний плацдарм для подальшого виходу в райони Закавказзя та Близького Сходу, до багатих родовищ нафти. Окрім того, А. Гітлер та його оточення розглядали Україну як територію, якою можна буде розраховуватися зі своїми союзниками у «східному поході». Зокрема Угорщині, що діяла спільно з Німеччиною, нацисти обіцяли Закарпаття. Румунію А. Гітлер спокушав землями Бессарабії, Північної Буковини, південними районами України. До третьої групи входили СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина. Ці держави володіли українськими територіями і планували приєднати інші українські землі. Найбільш впливовою державою в цій групі був СРСР, його керівництво виступало із заявами про необхідність об'єднання усіх українських територій у складі УРСР. Підсумовуються такі міркування у шкільному підручнику тим, що драматизм ситуації полягав у тому, що український народ самостійно не міг вирішити власну долю. У цей час все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити» [Цит. за:].

Завершуючи цю частину нашої роботи, зазначимо, що у проаналізованих нами сучасних білоруських, російських та українських шкільних підручниках з історії перераховуються низка чинників, що спричинили початок Другої світової. Звісно, що деякі з них перегукуються в усіх підручниках. Але кожна національна дидактична школа намагається адаптувати перелік цих причин до наукових напрацювань своїх історіографій та поширити їх серед шкільної аудиторії.

1.2. Загострення міжнародної ситуації наприкінці 1930-х рр. та оцінки пакту Молотова-Ріббентропа

Тематика стосовно погіршення ситуації на міжнародній арені у другій половині 1930-х рр., укладання пакту Молотова-Ріббентропа і його оцінки доволі широко висвітлена у сучасних білоруських, російських та українських шкільних підручниках з історії. Разом з тим, у цих посібниках для школярів містяться деякі відмінності у аналізі тих подій, їх оцінках та інтерпретаціях.

Щодо підручників для білоруських учнів, то у них багато місця присвячується цим подіям. У більшості учнівських посібників зазначається, що у 1930-х рр. політичну активність на міжнародній арені розвернуло і радянське керівництво. Так, з ініціативи СРСР у травні 1935 р. було підписано радянсько-французький і радянсько-чехословацький пакти про взаємодопомогу проти агресії. Це могло б стати серйозним кроком в напрямку стримування агресивної політики гітлерівської Німеччини і її союзників і послужити основою створення системи колективної безпеки в Європі. Також згадується й те, що Радянський Союз рішуче засуджував агресивні дії Німеччини та пропонував провести міжнародну конференцію для організації системи колективної безпеки і захисту незалежності країн, яким загрожувала агресія. Проте правлячі кола західних держав не висловили необхідної зацікавленості в її створенні [].

Особливий акцент на сторінках підручників робиться на тому, що навіть у 1939 р. СРСР продовжував робити активні кроки, щоб спонукати уряди Великобританії та Франції до створення системи колективної безпеки в Європі. Радянський уряд виступив з конкретною пропозицією про укладення між СРСР, Великобританією і Францією договору про взаємну допомогу в разі агресії проти кожної із країн – учасниць угоди. Влітку 1939 року в Москві відбувалися тристоронні переговори стосовно створення системи колективної безпеки. Була досягнута домовленість про підписання політичної і військової\ угод. Але англійська і французька військові місії прибули до Москви зі значним запізненням і не були наділені

повноваженнями приймати рішення. Для радянського керівництва стало очевидним, що уряди західних держав не бажають швидкого досягнення позитивних результатів. Тому ці переговори зайшли в глухий кут [].

Цікаво, що увага учнів звертається на те, що між Великобританією, Францією і Німеччиною велися переговори, спрямовані на те, щоб підштовхнути нацистську Німеччину до збройного конфлікту з СРСР. У такій складній ситуації СРСР змушений був піти на переговори з гітлерівською Німеччиною. Також на сторінках білоруських підручників наголошується, що ініціатива укладення німецько-радянського пакту належала німецькій стороні. Так, 20 серпня 1939 р. А. Гітлер надіслав телеграму Й. Сталіну, в якій пропонував укласти договір про ненапад: «... Я ще раз пропоную Вам прийняти мого міністра зовнішніх справ у вівторок 22 серпня, найпізніше - в середу 23 серпня. Імперський міністр закордонних справ буде наділений всіма необхідними повноваженнями для складання та підписання пакту про ненапад» [].

Подається доволі розлога інформація про безпосереднє укладання угоди між Німеччиною і СРСР та її умови. Вказується, що 23 серпня 1939 року міністр закордонних справ І. Ріббентроп прилетів до Москви. Після переговорів ввечері 23 серпня 1939 р. був підписаний німецько-радянський договір про ненапад (Пакт Ріббентропа - Молотова) терміном на 10 років. Одночасно був підписаний секретний додатковий протокол з чітко прописаними пунктами [].

У шкільних матеріалах для учнів наголошується, що у серпні 1939 р. ситуація в Європі досягла найвищого напруження. Гітлерівська Німеччина не приховувала свого наміру приступити до військових дій проти Польщі. Після підписання договору про ненапад, СРСР не міг істотно вплинути на агресивні наміри німецького уряду. Відомо, що Й. Сталін був поінформований німецьким керівництвом, що 1 вересня 1939 р. Німеччина нападе на Польщу. Проте підписання Договору про ненапад забезпечив Радянському Союзу майже два роки миру, допомогло відсунути на захід кордон і розколоти

коаліцію країн «осі». Японія розцінила договір як зрадянство Німеччини і відмовилася від планів нападу на СРСР, що значно знизило ймовірність війни на два фронти.

Слід зауважити, що у новітніх білоруських шкільних посібниках з історії чимало місця приділяється самостійній роботі з історичними документами того часу. При вивченні вище згаданої теми білоруські школярів мають змогу ознайомитися з різними дипломатичними матеріалами. Скажімо, можна дізнатися про ключові положення оборонної угоди між Радянським Союзом та Чехословаччиною від 1935 р., так званою «Мюнхенською змовою» 1938 р., де йшлося про відділення від чехословацької республіки деяких територій, договору про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною 1939 р. тощо [].

Щодо російських шкільних підручників, то у них теж чимало уваги приділено вказаній вище проблематиці. Однак з опрацьованих матеріалів нам видається, що дана тема подається для учнівської аудиторії дещо упереджено. Скажімо, у посібнику для школярів під редакторством російського історика С. Мироненка вказується, що вже на межі 1938-1939 рр. Берлін визначив напрямок подальшої експансії. Планувалося захопити Польщу, а потім, нагромадивши необхідні сили і зміцнивши тили, виступити проти Франції та Англії. Стосовно ж СРСР нацисти взяли курс на «інсценування нового Рапалльського етапу». Такими словами охарактеризував цей курс сам Гітлер, маючи на увазі свій намір перетворити Радянський Союз у тимчасового союзника, щоб згодом досягнути світового панування Німеччини. Такими діями нацисти прагнули нейтралізувати СРСР, не допустити втручання Москви в бойові дії на англо-французькій стороні [].

Задум «нового Рапалло» впав на підготовлений ґрунт. Незважаючи на невдачу першої спроби «навести мости між Москвою і Берліном (конфіденційні переговори на цю тему були перервані в середині 1937 р. з ініціативи німецького керівництва), Й. Сталін і його оточення як і раніше не

виключали можливості зближення з Німеччиною як альтернативи іншого зближення із західними демократіями [].

У липні-серпні 1939 р. відбувалися в Москві англо-франко-радянські переговори (спочатку загальнополітичні, потім військових місій). Вони виявили жорсткі, безкомпромісні позиції сторін, які майже не приховували гострої недовіри один до одного. Як вказується у згаданому підручнику, це не було випадковим. Й. Сталін у своєму розпорядженні мав відомості про одночасні таємних переговорах Лондона і Парижа з Берліном, в тому числі про намір Англії зробити черговий крок щодо умиротворення Німеччини: відмовитися від зобов'язань щодо захисту Польщі. У свою чергу, в західноєвропейських столицях знали про негласних контактах німецьких і радянських дипломатів найвищого рангу (включаючи В. Молотова, який очолив у травні 1939 р. Наркомат закордонних справ). Під час цих контактів, особливо інтенсивних з липня 1939 р., представники двох країн досить швидко порозумілися [].

У середині серпня 1939 р. Й. Сталін зробив свій вибір. 23 серпня, на наступний день після припинення тривалих військових переговорів з Англією і Францією, В. Молотов і міністр закордонних справ Німеччини І. Ріббентроп підписали в Москві пакт про ненапад і секретний додатковий протокол до нього про розподіл сфер впливу в Східній Європі. Згідно з останнім, Берлін визнавав сферою впливу Радянського Союзу Латвію, Естонію, Фінляндію, східну частину Польщі і Бессарабію. У вересні 1939 р. цей перелік доповнився Литвою [].

Щодо оцінок домовленостей між СРСР та Німеччиною, поданих у підручнику під редакторством Мироненка, то згадується, що головним здобутком від пакту про ненапад Й. Сталін вважав стратегічну паузу, отриману СРСР. З його точки зору, відхід Москви від активної європейської політики надавав світовій війні імперіалістичного характеру. Класові противники Радянського Союзу взаємно виснажували свої сили, а радянське керівництво отримало можливість пересунути на Захід власні кордони

(відповідно до секретних угод з Німеччиною про сферах впливу) і виграти час для зміцнення військово-економічного потенціалу [].

Крім того, після підписання пакту з'являлася можливість впливати через Берлін на неспокійного східного сусіда. За останні роки агресивна політика Японії вже призвела до двох великих військових конфліктів з СРСР (біля озера Хасан в 1938 р. і біля річки Халхін-Гол в 1939 р.) і загрожувала новими, ще більш масштабними зіткненнями. Японія ж відгукнулася на подію в Москві ще швидше і різкіше, ніж очікувало радянське керівництво. Пакт Молотова-Ріббентропа застав Токіо зненацька і серйозно підірвав його надії на допомогу свого стратегічного союзника у ворожих діях проти СРСР, тим більше що останні не приносили успіху. У японському генштабі почався перегляд планів майбутніх військових операцій. Центральне місце в них тепер займав південний напрямок – наступ на колоніальні володіння Англії і Сполучених Штатів (Малайя, Бірма, Філіппіни та ін.). Розвиваючи успіх, СРСР у квітні 1941 р підписав з Японією пакт про нейтралітет []. Зазначимо, що схожий виклад з'являється і на сторінках інших російських підручників з історії для учнів [].

Як бачимо, згадується переговори з представниками західними державами, про підписання пакту між Радянським Союзом та Німеччиною тощо. Міркування і оціночні судження щодо договору 1939 р. подаються лише з позитивних позицій. Однак у більшості шкільних посібників у РФ практично не згадується про роль цього пакту у початку Другої світової війни.

Слід підкреслити, що сучасній російській шкільній дидактиці частково згадується про недоліки і негативні аспекти угоди між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною. Лише в окремих посібник йдеться про ці вади. Скажімо, у підручнику зі всесвітньої історії для 11 класів під редакцією російського дослідника О. Волобуєва, який побачив світ наприкінці 2013 р., вказується, що Німеччина продовжувала вести агресивну політику: вона денонсувала англо-німецький договір про військово-морському флоті,

пред'явила повторний ультиматум Польщі і підготувала план військових дій проти в неї. У травні між Німеччиною і Італією був укладений військово-політично й договір. Нападу Японії в районі річки Халхін-Гол піддалася Монголія. СРСР, згідно зі своїми зобов'язаннями, надав їй допомогу. Військовий конфлікт на Далекому Сході придбав масштабний характер [].

У серпні події стали розгортатися з неймовірною швидкістю. У Москву була направлена англо-французька військова делегація, яка, однак, не володіла належними повноваження для укладення зі взаємними зобов'язаннями договору. Переговори, які тривали з 11 по 21 серпня 1939 р., зайшли в глухий кут. Німецьке і радянське політичне керівництво почало шукати шляхи до зближення. З метою розв'язати собі руки для агресії проти Польщі Гітлер вирішив нейтралізувати СРСР. Й. Сталін, зневірившись в можливості укладення договору з Великобританією і Францією, але переконаний й в близькості імперіалістичної війни, зважився на змову з Гітлером [].

У результаті 23 серпня 1939 р. гітлерівським міністром закордонних справ Й. Ріббентропом і радянським наркомом закордонних справ В. Молотовим був укладений договір про ненапад. Як зазначається у підручнику, з формальної точки зору в цьому документі не було нічого особливого. Однак всі розуміли, що договір надавав «зелене світло» гітлерівській агресії проти Польщі. Більш того, між Німеччиною і СРСР було досягнуто згоди про розподіл сфер впливу в Європі – так званий таємний протокол, згідно з яким СРСР претендував на частину польської держави, що включала Західну Україну і Західну Білорусію, тобто на землі, що відійшли до Польщі за умовами договору 1921 р. Німеччина визнавала особливі інтереси СРСР в Прибалтиці, Фінляндії і Бессарабії, що яка була приєднана до складу Королівства Румунії в 1918 році [].

Як бачимо, загальною тенденцією, яка простежується у більшості новітніх російських шкільних посібниках з історії, є те, що оцінки пакту між СРСР та Німеччиною 1939 р. є позитивними, а згадок про негативні аспекти

цих домовленостей, які практично стали прелюдією до початку Другої світової зустрічаються вкрай рідко.

Щодо сучасних українських підручників для школярів, то, на наш погляд, ситуація виглядає інакше. Проаналізовані шкільні посібники дають нам підстави говорити, що висвітлення теми, пов'язаної з пактом Молотова-Ріббентропа, є більш збалансованою. Хоча й вони не позбавлені деяких вад.

У шкільних дидактичних матеріалах українських авторів чимало уваги приділяється цій тематиці. Скажімо, у підручнику для школярів 10 класу, підготовленому за керівництва В. Власова і С. Кульчицького, зазначається, «наприкінці 1930-х рр. різко зросла небезпека війни в Європі. Нацистська Німеччина раніше від інших великих держав підготувалася до воєнних дій, натомість Франція та Велика Британія, як і в 1914 р., відставали. Проте, на відміну від 1914 р., на континенті склалося не два, а три центри сили, що зумовило непередбачуваність подальших подій. Й. Сталін готовий був вести переговори про наступальний союз одночасно з обома коаліціями держав. Він вичікував, зважуючи, який варіант надасть йому найбільші переваги. Вже 23 серпня 1939 р. у Москві народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов та міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписали Договір про ненапад із секретним додатковим протоколом – пактом Ріббентропа – Молотова. Його безпосереднім наслідком став напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р.» [1].

Звісно, що учням подається інформація про те, що відбувалося до цих домовленостей. У згаданому нами підручнику вказується, що «в березня 1939 р. у Москві тяглися безрезультатні переговори з представниками Великої Британії та Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Саме з цього часу Сталін почав шукати можливість порозумітися з Німеччиною. 23 серпня в Москву прибув міністр закордонних справ Третього райху Й. фон Ріббентроп. Метою цього візиту було підписання згідно з попередньою домовленістю Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. Боячись негативної реакції всередині СРСР, Сталін вів

переговори з Гітлером у суворій таємниці, не поінформувавши навіть усіх членів політбюро ЦК ВКП(б). Того самого дня, пізно ввечері, у Кремлі було підписано, а наступного дня опубліковано Договір про ненапад терміном на 10 років. Таємний додатковий протокол про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Східній і Південно-Східній Європі, звісно ж, оприлюднено не було. До радянської сфери впливу згідно з ним належали Латвія, Естонія, Фінляндія та Бессарабія; Литву визнано сферою впливу Німеччини; територію Польщі учасники угоди поділили між собою по лінії річок Нарев, Вісла, Сян. Так розпочалася Друга світова війна – наймасштабніша війна в історії людства» [Цит. за].

У іншому підручнику для 10 класу, який теж був розроблений на початку 2010-х рр. українськими авторами, подаються подібні оцінки і судження. Вказується наступне: «Напередодні Другої світової війни СРСР опинився в центрі міжнародної політики. Прихильності СРСР домагалися як Англія з Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору орієнтира. На думку Сталіна, союз з Англією та Францією, у кращому разі, міг принести напружені відносини з Німеччиною (головний торговельний партнер СРСР), а в гіршому — війну з нею. Союз же із Третім рейхом залишав би СРСР на певний час осторонь світового конфлікту і давав можливість втрутитись у нього в зручний момент. Гітлер був згоден на це, аби тільки вивести СРСР із гри та розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, а згодом і проти країн Заходу. Після нетривалих переговорів міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа й наркома закордонних справ СРСР Молотова 23 серпня 1939 р. у Кремлі було підписано Пакт про ненапад між двома країнами. Документ передбачав зобов'язання сторін утримуватися від агресивних дій стосовно одна одної чи будь-яких інших дій спільно з третіми державами, котрі б загрожували інтересам однієї зі сторін, що домовлялися. Окремою частиною радянсько-німецького договору став таємний протокол, який увійшов в історію як «Пакт Ріббентропа-Молотова». Він передбачав розмежування сфер впливу

обох держав у Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Естонію, Латвію та Бессарабію, а Литву зарахувала до сфери свого впливу. Пакт також передбачав поділ Польщі по лінії річок Нарев, Вісла, Сян. Таким чином, таємний протокол стосувався українських земель, що входили до складу Польщі та Румунії. Домовленості між СРСР та Німеччиною розв'язали руки останній для агресії проти Польщі і тим самим поклали початок Другій світовій війні» [1].

Хоча в деяких українських підручниках ці перемовини між радянським та німецьким керівництвом подаються з позицій «україноцентризму», що, на наш погляд, впливає на виклад матеріалу для учнів. Для прикладу, у посібнику, який готувався під керівництвом О. Пометун, згадується, що «А. Гітлер розумів, що СРСР, маючи власні інтереси у Західній Україні, не допустить, щоб цей вигідний стратегічний плацдарм зайняли німецькі війська і перетворили його на засіб постійного тиску на Радянський Союз. Розглядаючи війну з Польщею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії, керівництво Третього рейху вирішило, що настав час для союзу з СРСР, який уявлявся А. Гітлеру тимчасовим. Радянське керівництво вважало міжнародне становище своєї країни несприятливим для конфлікту з Німеччиною, що значною мірою і зумовило зближення між Берліном та Москвою. Проте поступатися своїми інтересами СРСР не збирався. Вже у завершальній фазі переговорів з міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом увечері 22 серпня 1939 р. радянське керівництво висунуло вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову А. Гітлера від планів створення «Великої України». І лише задоволення цих вимог відкрило шлях до укладення договору. Вже 23 серпня 1939 р. В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель і означали, що відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування «сфер інтересів». Як зазначається у підручнику,

Фактично А. Гітлер і Й. Сталін, давши згоду на підписання «пакту Молотова — Ріббентропа» (відомий в історії під назвою пакт про ненапад), за яким розподілялася Польща, ініціювали Другу світову війну. Радянсько-німецький договір був орієнтований не на зміцнення гарантій миру в Європі, а на задоволення геополітичних інтересів двох тоталітарних держав. Для України його наслідки також були неоднозначними. З одного боку він сприяв єднанню п земель у складі радянської держави, з другого — мав на меті реалізацію інтересів сталінського тоталітарного режиму, який прагнув поширити свою владу на нові території» [Цит. за].

Як бачимо, в українських шкільних посібниках з історії тема, пов'язана з переговорами між політичним керівництвом Радянського Союзу та нацистської Німеччини 1939 р., подана більш збалансовано, ніж у білоруських і російських підручниках. Якщо білоруські та російські автори описують ці події у більшості випадків тільки у позитивному руслі, то українські історики намагаються висвітлювати як позитиві, так і негативні аспекти цих угод.

1.3. Характеристика бойових дій на європейському континенті упродовж 1939 – 1941 рр.

Військові протистояння на території континентальної Європи у 1939-1941 рр. висвітлюються на сторінках новітніх білоруських, російських і українських підручниках для школярів. Однак у викладі цієї теми є деякі відмінності, які ми можемо зустріти у цих посібниках з історії.

Щодо сучасної білоруської шкільної дидактики, то даній темі присвячується достатньої уваги. Зокрема, багато місця приділяється подіям війни між нацистською Німеччиною та Польщею у 1939 р. Учням розповідається, що агресія проти Польщі була задумана німецькими військовими стратегами задовго до підписання німецько-радянської угоди. 31 серпня 1939 р. Гітлер підписав директиву про напад на Польщу. 1 вересня

1939 р. німецький вермахт здійснив наступ на Польщу. Почалася Друга світова війна, що стала результатом міждержавних протиріч 1930-х рр. Німеччина, яка фактично не визнала своєї поразки в Першій світовій війні, як і створення Версальсько-Вашингтонської системи, прагнула до військового реваншу. Версальські домовленості не могли бути ефективними, так як їх жертвами виявилися Німеччина і Радянський Союз. Прихід до влади нацистів, формування блоку фашистських держав, відсутність надійної системи безпеки і нездатність найбільших держав приборкати агресивні наміри Німеччини започаткували новий переділ світу. Агресія проти Польщі стала першим кроком на шляху реалізації агресивних намірів Німеччини щодо встановлення світового панування []. Також описуються військові баталії, що мали місце у цьому конфлікті між Німеччиною та Польщею. В ніч з 31 серпня на 1 вересня 1939 року, коли німецька військова машина була готова до агресії проти Польщі, спецслужби здійснили провокативну операцію «Гімmlер». У перший період війни основні події розгорталися на заході Європи. Великобританія і Франція, пов'язані угодою про взаємодопомогу з Польщею, оголосили 3 вересня війну Німеччині. Такі ж заяви зробили Австралія, Нова Зеландія, Канада, Індія, Південно-Африканський Союз. Війна набула світового масштабу [].

В усіх білоруських підручниках слушно підкреслюється, що необхідної військово-економічної допомоги Польщі всі ці країни не надали і бойових дій не почали. Планувалося, що французька армія на п'ятнадцятий день після нападу Німеччини на Польщу перейде в наступ і спільними зусиллями з польською армією призупинить агресію. Великобританія і Франція у своєму розпорядженні мали значні військові можливості для припинення німецької агресії. На початок бойових дій їх армії разом з Польщею мали 172 дивізії, близько 4000 танків, понад 7600 літаків, до 36 000 гармат і мінометів. Німеччина у той час мала 103 дивізії, 3200 танків, понад 4000 літаків і 26 000 гармат і мінометів []. Польське керівництво спочатку сподівалося, що з оголошенням війни Німеччині британські та французькі союзники почнуть

виконання своїх зобов'язань. Населення Польщі з ентузіазмом зустріло звістку про рішення Великобританії і Франції вступити у війну. Громадськість розраховувала на підтримку союзників. Перш за все, була потрібна негайна допомога польської армії авіацією. Але німецька армія завдяки значній військовій перевазі до 16 вересня 1939 р. окупувала більшу частину території Польщі і вийшла на «лінію Керзона». Вже 16 вересня 1939 р. польський уряд покинув країну і емігрував до Королівства Румунії. 27 вересня капітулювали захисники Варшави. Загальний стан польських військ виявилося катастрофічним [].

Також на сторінках білоруських підручників згадується, що 17 вересня 1939 року війська Червоної армії перейшли кордон Польської держави та почали похід в Західну Білорусь і Західну Україну. Слід зазначити, що похід частин Червоної Армії відбувався тоді, коли уряд Польщі вже покинув Варшаву. В ході боїв в Західній Білорусі і Західній Україні втрати Червоної Армії склали 1475 солдат. Як пишуть білоруські автори, населення Західної Білорусі активно допомагало воїнам Червоної армії, зустрічало їх з радістю як визволителів. 28 вересня 1939 р. СРСР підписав з Німеччиною «Договір про дружбу і кордон», згідно з яким між країнами встановлювалася демаркаційна лінія по річках Нарев, Західний Буг, Сян і закріплювалися зміни в колишніх домовленостях про розподіл сфер впливу. Лінія кордону між радянськими і німецькими військами в основному збігалася з «лінією Керзона», яка свого часу була визнана Великобританією і Францією [].

Згадується білоруськими істориками радянсько-фінська війна 1939-1940 рр. Так, у підручниках зазначається, що в умовах загострення військово-політичного становища в Європі невідкладним завданням для СРСР стало зміцнення північно-західних підступів до Ленінграда – найбільшого промислового і культурного центру країни. На радянсько-фінляндських переговорах, які тривали з 1938-1939 рр. Радянський Союзу запропонував частину фінської території поблизу Ленінграда радянські в Східній Карелії. Але ці пропозиції Фінляндія відхилила. 30 листопада 1939 р. СРСР розпочав

військові дії проти Фінляндії. Як згадується у підручниках, що радянське керівництво розраховувало на швидку перемогу. Однак війна затягнулася. З ініціативи англійської дипломатії на засіданнях Ліги Націй було піднято питання про правомірність дій Радянського Союзу, і 14 грудня 1939 р. СРСР був виключений з її складу. Радянські війська в лютому 1940 р. провели наступ. Ціною великих втрат була прорвана оборонна «лінії Маннергейма», а вже в березні в Москві почалися радянсько-фінляндські переговори, які завершилися підписанням 12 березня 1940 р. мирної угоди. Незважаючи на здобуту перемогу, війна з Фінляндією підірвала міжнародний авторитет Радянського Союзу, виявила низку недоліків в бойовій підготовці військ Червоної армії і її боєздатності. За час фінської кампанії радянські війська втратили понад 140 тис. солдатів і офіцерів, в той час як фінські війська - близько 23 тис. [].

Також приділяється увага й військовим подіям у країнах Західної Європи. В усіх білоруських підручниках вказується, що після окупації Польщі бойові дії в Західній Європі були припинені до весни 1940 р. Цей період французькі журналісти назвали «дивною війною». Білоруські автори підкреслюють, що західні країни прагнули до того, щоб направити німецьку військову машину проти Радянського Союзу. Тільки з вересня 1939 р. до квітня 1940 р. відбулося не менше 160 таємних зустрічей між представниками нацистської Німеччини, Великобританії і Франції. Час «дивної війни» німецькі генерали використовували для перегрупування своїх армій і їх посилення, що дозволило навесні 1940 року розпочати великомасштабний наступ на Заході. 9 квітня була окупована Данія, в квітні – Норвегія. У травні німецькі війська вступили в Бельгію, Нідерланди, Люксембург. Через територію цих країн, в обхід французької укріпленої «лінії Мажино», вони нанесли блискавичний удар по Франції. Французькі та англійські війська були заблоковані в районі Дюнкерка. Гітлер, бажаючи зберегти мир з Великобританією, дозволив їм евакуюватися. 14 червня німецька армія без бою захопила Париж. 22 червня Франція капітулювала.

Згідно Комп'єнського перемир'я південна частина Франції залишилася під владою прони́мецького уряду Анрі Філіпа Петена (так званий уряд «Віші»). Згадується про те, що наприкінці кінці червня 1940 р. у Лондоні була створена патріотична організація «Вільна Франція» на чолі генералом Ш. де Голлем. 10 червня у війну на боці Німеччини вступила Італія. Її війська захопили Британське Сомалі, частину Кенії і Судану, в вересні увірвалися в Єгипет, однак тут були зупинені і розбиті англійцями. З серпня 1940 р. до травня 1941 р. Німеччина здійснила низку інтенсивних повітряних ударів по містах Великобританії. Метою дій німецької авіації було примусити уряд Великої Британії заключити мир. В історичній літературі цей період отримав назву «битва за Англію» [1].

Отже, на сторінках новітніх білоруських підручників достатньо уваги приділено висвітленню військових перепитій на території континентальної Європи упродовж 1939-1941 рр. У викладі для школярів домінує фактологічний матеріал, однак оціночних суджень стосовних цих подій подано вкрай мало.

Щодо сучасних російських посібників з історії для учнів, то у них теж описуються збройні протистояння на європейських територіях 1939-1941 рр. Російські автори зазначають, що план нападу на Польщу німецький уряд затвердив ще в квітні 1939 р., а 1 вересня 1939 р. німецькі війська вторглися на її територію. Напередодні ввечері, 31 серпня, гітлерівцями була здійснена інсценізація: переодягнені в польську військову форму люди напали на прикордонне німецьке місто Глейвіц і захопили радіостанцію. Ця провокація була використана як привід для того, щоб звинуватити Польщу в розв'язанні війни. Незважаючи на героїчний опір польських військ, добре технічно оснащені з'єднання німецьких збройних сил швидко просувалися в глиб Польщі. Вже через тиждень, 7 вересня, німецькі війська виявилися в районі Лодзь, а 8 вересня вийшли до Варшави. Перший тиждень війни продемонстрував, що без військової допомоги ззовні Польща приречена на поразку. Проте гітлерівської військової й натиск Варшава витримувала

упродовж 20 днів. 3 вересня британський уряд, який уклав Польщею договір про взаємодопомогу, оголосив війну Німеччині. У той же день до Англії приєдналися Франція, а також британські домініони Австралія і Нова Зеландія. Слідом за ними у війну вступили Південно-Африканський Союз і Канада. Друга світова війна почалася. Як зазначається у підручниках, що жодних військових дій на захист Польщі її союзниками вжито не було. 17 вересня становище Польщі кардинально змінилося. Німці захопили Брест, польський уряд змушений був перебратися до Королівства Румунії, а радянські війська перейшли кордон з Польщею [].

Як вказують російські автори, що обґрунтовуючи такі дії, радянський уряд офіційно оголосив своєю метою звільнення західноукраїнських і західнобілоруських земель, втрачених Радянським Союзом після радянсько-польської війни 1920 р. Неофіційно ж СРСР скористався секретним протоколом від 23 серпня про розподіл сфер впливу між Німеччиною і СРСР. З точки зору радянського керівництва, Червона армія здійснювала «визвольний похід». З точки зору польських патріотів, це було черговим поділом Польщі. Кордон між Німеччиною і СРСР була встановлена по річках Сян і Буг, по так званій «лінії Керзона». Польща як держава була ліквідована і стала першою жертвою нової світової війни [].

Також на сторінках російських підручників йдеться про війну Німеччини з Великою Британією і Францією. Вказується, що започатковане у вересні 1939 р. протистояння на французько-німецькому кордоні військ союзників проти Вермахту отримало назву «дивної війни», оскільки жодна зі сторін не вела активних бойових дій на цій ділянці фронту. Французькі війська ховалися за оборонною «лінією Мажино», англійські розташовувалися уздовж франко-бельгійського кордону. Правда, в цей період велися військові баталії на морі. У квітні 1940 р. німецькі війська окупували Данію і здійснили висадку морського десанту в Норвегії, намагаючись таким чином повторити наполеонівський досвід континентальної блокади Англії. Вже травня 1940 р. німецькі війська без

оголошення війни раптово вторглися на територію Бельгії та Нідерландів. Німецька авіація відразу приступила до ліквідації літаків противника, що знаходилися на французьких аеродромах. Такий початок військових дій було вже апробовано в Польщі, а в подальшому повторювалося і в інших країнах. Вермахт почав реалізацію плану нападу на Францію, задуманого як «бліцкриг» (Блискавична війна). Він, як і «план Шліффена» в Першу світову війну, передбачав вторгнення в Бельгію і обхід з тилу оборони французів по «лінії Мажино». Першочерговою метою німців був не Париж, а розчленування і оточення основних сил противника. 21 травня 1940 р. передові частини вермахту вийшли до Ла-Маншу. Англо-франко-бельгійські війська, що протистояли їм на північному сході, виявилися в пастці. Єдиним виходом із ситуації була евакуація в Англію. Впродовж восьми днів тривала переправа через Ла-Манш оточених військ союзників. До Англії вдалося переправити близько 340 тис. солдат, однак 40 тис. французьких вояків і офіцерів потрапили в полон [].

На початку червня 1940 р. німці прорвали оборону на півночі Франції, а 14 червня німецькі війська без бою вступили в Париж. 22 червня маршал Анрі Філіп Петен уклав перемир'я з Німеччиною. Воно було підписано в Комп'єнському лісі в тому ж залізничному вагоні, в якому в 1918 р. були продиктовані умови перемир'я для німецької сторони. Північ Франції, включаючи Париж, був окупований Німеччиною. Південна частина Франції управлялася маріонетковим урядом А. Петена, який обрав своєю резиденцією невеличке місто Віші. Національний герой Першої світової війни Петен став ганьбою своєї батьківщини [].

Також на сторінках новітніх російських підручниках увага приділяється «Битві за Британію». У них згадується, що у травні 1940 р. після відставки Невілла Чемберлена новим британським прем'єр-міністром став Уїнстон Черчіль, з ім'ям якого англійці згодом будуть пов'язувати перемогу над Німеччиною у Другій світовій. У першому ж своєму виступі перед палатою громад на новій посаді Черчіль заявив, що він не може обіцяти

народу нічого, крім «крові, праці, поту і сліз». Прем'єр вів чесну розмова зі своєю країною. З початку літа 1940 р. англійські міста, порти і суду разом з усіма жителями стали мішенню для безперервних атак німецької авіації. Майже повністю був зруйнований Ковентрі, одне з найбільших міст тогочасної Британії. Однак жодні втрати не могли підірвати патріотичної стійкості англійців. Опір британців було настільки лютим, що німецька авіація припинила денні нальоти і перейшла на нічні. Але головне – були зірвані плани Гітлера здійснити морську висадку в Англії, а зломити бойовий дух англійців так і не вдалося. Останній масований авіаційний наступ на Англію стався 11 червня 1941 р. []

Також у більшості сучасних російських підручників для школярів зустрічається інформація про військові дії на Балканах у першій половині 1941 р. Війну на Балканському півострові першою розпочала Італія. З території Албанії, захопленої в жовтні 1940 р., вона почала військові дії проти Греції. Наступ італійський військ завершився невдачею. На допомогу грецькій армії прийшли англійські війська. У квітні 1941 р. Німеччина і Італія спільно здійснили вторгнення в Югославію, оскільки Гітлер був стурбований політичними змінами у цій державі, в результаті яких влада в країні перейшла від профашистського уряду до групи патріотично налаштованих офіцерів. Через 11 днів югославська армія капітулювала. Одночасно з нападом на Югославію німецькі війська з території Болгарії вторглися в Грецію. До кінця квітня грецькі військові з'єднання були розгромлені, а британський експедиційний корпус евакуйований з материка. Останнім оплотом англійців в Греції залишився острів Крит, але й звідти вони були незабаром витиснені. Вирішальну роль в битві за Крит зіграли німецькі військово-десантні війська. Після цих подій уся Західна і Центральна Європа, за винятком нейтральних Швеції і Швейцарії, опинилася у владі фашистських держав та профашистських політичних режимів [].

Цікаво, що російські автори шкільних посібників вкрай рідко згадують про події радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. Лише в деяких підручниках

ми знайшли інформацію про ці події. Скажімо, у шкільному підручнику під редакторством російського історика С. Мироненка, згадується, що в листопаді 1939 р. радянське керівництво спровокувало війну з нею і тут же сформувало маріонетковий уряд «народної» Фінляндії на чолі з діячем Комінтерну В. Куусіненем. Бойові операції супроводжувалися великими втратами Червоної армії (майже 127 тис. убитих і померлих від ран проти 48 тис. з фінської сторони). Крім того, війна спричинила серйозні зовнішньополітичні ускладнення для Москви. У грудні 1939 р. СРСР був виключений з Ліги Націй як держава-агресор. Англія, Франція і США готували військову допомогу Фінляндії. У цих умовах Й. Сталін не наважився йти на Гельсінкі. Радянізація Фінляндії зірвалася. Але все ж її уряд відповідно до мирного договору від 12 березня 1940 р. поступився СРСР частиною території. Також в оренду на 30 років передавався півострів Ханко в Балтійському морі [].

Як бачимо, що у новітній російській шкільній дидактиці достатньо уваги присвячується висвітленню військових на території континентальної Європи упродовж 1939-1941 рр. Однак з опрацьованих нами матеріалів стає зрозуміло, що деякі аспекти не отримали належного висвітлення на сторінках посібників для учнів. Зокрема, причинам і наслідки війни між Радянським Союзом та Фінляндією, у порівнянні з іншими збройними діями, приділено недостатньо уваги.

Щодо сучасних українських підручників для школи, то загалом у них достатньо місця присвячується цій проблематиці. Однак вітчизняні посібники з історії теж мають свої характерні особливості. Зазначимо, що українські автори теж аналізують найбільш важливі військові конфлікти на європейському континенті у 1939-1941 рр.

Слід вказати, що першою у переліку вище зазначених збройних протистоянь, є німецько-польська війна 1939 р. Більшість українських авторів вказують, що «вже 1 вересня німецькі війська, зосереджені для вторгнення за планом «Вайс» (його було затверджено 11 квітня 1939 р.),

розпочали наступ по всій довжині німецько-польського кордону. Група вторгнення налічувала близько 1 млн 600 тис. солдатів і офіцерів, що входили до складу 57 дивізій. Польща могла протиставити їм лише 47 дивізій і бригад. Але набагато відчутнішою виявилася технічна перевага вермахту - 2,8 тис. танків, 2 тис. літаків, 6 тис. гармат і мінометів проти 200 танків, 650 танкеток, 407 літаків, 4,3 тис. гармат і мінометів. При цьому переважна більшість техніки і стрілецької зброї поляків була застарілих конструкцій, а практично вся авіація першими ж ударами була знищена на землі. Отже, сили сторін були нерівними. Польський уряд мав усі підстави сподіватися на допомогу країн-союзниць. Великої Британії і Франції. Й ті, справді, 3 вересня оголосили Німеччині війну, яка увійшла в історію під назвою «дивна», або «сидяча» війна, бо жодних бойових дій проти Німеччини ні Великою Британією, ні Францією не велося. З переважаючими силами ворога польські воїни, навіть покинуті напризволяще своїми керівниками (уряд і вище військове командування 16 вересня втекли в Румунію), билися мужньо. Незважаючи на те, що вже до кінця першого тижня війни підрозділи армій груп «Північ» і «Південь» практично взяли в кільце Варшаву, героїчна оборона столиці тривала до 28 вересня, а останні вогнища опору в країні вдалося придушити лише на початку жовтня. 17 вересня на територію Західної України та Західної Білорусії, що досі входили до складу Польщі, вступили радянські війська і практично безперешкодно зайняли узгоджені пактом «Молотова-Ріббентропа» позиції» [Цит. за:].

Варто підкреслити, що практично в усіх вітчизняних підручниках згадується про те, що наприкінці вересня 1939 р. між Німеччиною та СРСР було підписано договір «Про дружбу і кордон». Цим договором уточнювався остаточний вигляд радянсько-німецького кордону. Лінію розмежування було пересунуто на схід порівняно з умовами секретного протоколу від 23 серпня 1939 р. Тепер вона майже цілком відповідала етнографічній межі проживання поляків, з одного боку, та українців і білорусів - з іншого. Землі з суто польським населенням залишились у складі Німеччини, а взамін СРСР

отримав у свою сферу впливу Литву. Отож, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі і 69,9 % її населення, а до СРСР - 51,4 % території та 30,1 % населення [].

Необхідно наголосити, що на відмінну від російської шкільної дидактики, в українській достатньо уваги приділяється подіям радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. Вказується наступне: «30 листопада 1939 р. СРСР розпочав війну проти Фінляндії, яка тривала 105 днів. Ця «мала війна» стала безславною для СРСР, виявивши цілковиту непідготовленість радянської армії до війни у зимових умовах. Червоноармійці не вміли вести вогонь на бігу, на лижах, чимало бійців обморозилося. А авантюрні спроби «у лоб» прорвати потужну лінію фінських укріплень (так звану «лінію Маннергейма») наштовхнулись на відчайдушний опір. У бойових діях з боку СРСР взяло участь 960 тис. бійців, з боку Фінляндії — 400 тис. Лише на початку лютого 1940 р. ціною величезних втрат радянські війська під командуванням маршала Тимошенка спромоглися прорвати оборону фінів, після чого Фінляндія запропонувала перемир'я. У березні 1940 р. було підписано радянсько-фінську мирну угоду, за якою СРСР отримав Карельський перешийок, включаючи місто Віп-пурі (Выборг) та Выборзьку затоку, північне і західне узбережжя Ладозького озера, західну частину півострова Рибачий, а також (в оренду) півострів Ханко з прилеглими островами з правом створення там військово-морської бази; встановлювалася нова лінія радянсько-фінського кордону по лінії 1809 р. У світі дії СРСР були справедливо розцінені як агресія. Міжнародний престиж країни було підірвано, її виключили з Ліги Націй. Водночас, зросла зневіра в боєздатність радянської армії. Тепер багатьом вона уявлялася колосом на глиняних ногах» [Цит. за:]. Українські автори шкільних посібників з історії наголошують, що «мала війна» (ще одна назва війни між Радянським Союзом та Фінляндією) коштувала радянському народові великої крові: 70 тис. воїнів загинули та пропали безвісти, 176 тис. були поранені та обморожені (тоді як фінська сторона втратила загиблими 23 тис. вояків, поранених нараховувалося

44 тис.). На відміну від Прибалтійських держав, Фінляндія залишилася незалежною» [1].

Згадуються на сторінках українських підручників й військові баталії у Західній Європі у той час. Зазначається наступне: «Гітлер усвідомлював, що для успішних дій в Північному морі й Північній Атлантиці Німеччині вкрай потрібно мати військові бази в Норвегії. Захоплення Данії, натомість, дозволяло закрити для англійського флоту Балтійське море. Тому ще в грудні 1939 р. розпочалася розробка плану загарбання цих країн. 7 березня 1940 р. остаточний наказ було віддано. Він передбачав застосування десантів повітряних і морських сил. Попередження про небезпеку, що насувалася, обидві країни проігнорували, не вживши навіть елементарних заходів безпеки. Відтак поява 9 квітня на вулицях Копенгагена німецьких солдатів була наче грім серед ясного неба. Протягом години після початку вторгнення уряд Данії і король капітулювали. Під час загарбання країни гітлерівці втратили двох вояків убитими і 10 пораненими. Така ж доля спіткала і Норвегію. 10 травня норвезька армія капітулювала, і цього ж дня сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення до Голландії, Бельгії та Люксембургу з метою напасти на Францію в обхід побудованих на кордоні з Німеччиною укріплень - «лінії Мажино». 13 травня німецькі війська прорвали фронт союзників на річці Маас. Через день голландські збройні сили капітулювали. А головне – 17 травня 1940 р. гітлерівські війська вступили до столиці Бельгії Брюсселя, а наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів» [1].

Вже 14 травня німецькі війська прорвали оборону французів під Седаном. У наступ перейшов генерал Рундштедт, головнокомандувач ударного угруповання «А», у складі якого знаходився танковий корпус генерала Гудеріана. Катастрофічне становище на фронті змусило У. Черчілля терміново вилетіти до Парижа, де він виявив, що ні французький уряд, ні військові не контролюють вже ситуації [1]. 23 травня несподівано для союзників капітулювала бельгійська армія, створивши багатокілометрову

прогалину на північній ділянці фронту. 5 червня 1940 р. нацистські війська розгорнули наступ на Париж. Втім, навіть у цей час становище французької армії було ще далеко не безнадійним. Але 10 червня на французькій землі з'явилися війська Б. Муссоліні. Спроба виявилася невдалою – просування 32 італійських дивізій безнадійно було зупинено шістьма французькими. 14 червня гітлерівці без бою увійшли до столиці Франції. Три чверті жителів залишили її, рятуючись від окупації. 16 червня захоплений Діжон, а наступного дня танки Гудеріана вийшли на кордон з Швейцарією. Долю Франції було вирішено. 22 червня маршал Ф. Петен від імені уряду підписав угоду про перемир'я з Німеччиною. Угоду було підписано в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому, 11 листопада 1918 р., у тому ж самому салон-вагоні (його спеціально привезли туди з музею) командувач військ Антанти маршал Фош продиктував умови перемир'я переможеній Німеччині [].

Українські автори висвітлюють також німецьку військову кампанію проти Великобританії. Зазначається: «Вже 16 липня 1940 р. Гітлер підписав план захоплення Великої Британії «Морський лев». Проте він одразу ж наштовхнувся на низку труднощів. Велика Британія мала в розпорядженні дуже потужний і сучасний флот, підтримуваний достатньою кількістю бойових літаків. Він кілька разів відкладав десант і, врешті-решт, вирішив обмежитися блокуванням Британських островів та бомбардуваннями. Для лондонців розпочалися «ночі жахів». Майже два місяці підряд столицю атакувало в середньому по 200 бомбардувальників. До кінця року на англійські міста загалом було скинуто майже 37 тис. тонн бомб. Британська авіація в боргу не залишалася. Понад 14,5 тис. тонн вибухових матеріалів всіяли за цей же час столицю Німеччини» [].

Слід підкреслити, що найменше уваги в українських шкільних посібниках з історії приділяється військовим діям на Балках. Зустрічаються невеликі згадки про це. Скажімо, «у квітні 1941 р. нацистська Німеччина разом з країнами-союзницями - Італією, Угорщиною, Румунією та Болгарією - здійснила напад на Югославію і Грецію. Завдяки величезній перевазі в силі

загарбницькі війська прорвали оборону югославської армії і почали швидко просуватися вперед. 12 квітня вони досягли столиці Югославії Белграда. Югославський уряд і командування були цілковито деморалізовані. 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала. Нацисти розчленували її територію: було утворено «незалежні» Сербію і Хорватію; Болгарія отримала Македонію, Італія - Чорногорію, Угорщині було віддано Воєводину, а Словенію поділено між Німеччиною та Італією. Греція також не змогла стримати наступу військ агресорів. 29 квітня представники грецького командування підписали акт про капітуляцію. Британський експедиційний корпус зазнав тяжких втрат, але все ж завдяки флотові спромігся евакуювати основні сили. У травні 1941 р. німецькі повітряно-десантні частини захопили острів Крит – важливу базу, що прикривала з півдня Балканський півострів. Після цього всі Балканські країни опинилися під контролем агресорів. Станом на літо 1941 р. лише три держави Європи зберегли повний нейтралітет: Швейцарія, Швеція, Ірландія» [].

Підбиваючи підсумки даного розділу, зазначимо, що тематика, пов'язана з причинами Другої світової війни, займає вагоме місце в учнівських підручниках з історії у згадуваних нами державах. З одного боку, ця проблематика є однією з ключових у всесвітній історії ХХ століття й оминати її неможливо. З іншого, у кожній з перерахованих нами країн пострадянського простору (Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна) існують свої особливості та акценти у викладі цієї теми. Тим паче, що інтерпретація цих подій (причин війни, пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р. тощо), подана у національних шкільних посібниках, суттєво відрізняється у кожній з вказаних республік.

Розділ 2. Діяльність Радянського Союзу щодо реалізації таємних домовленостей з нацистською Німеччиною на сторінках підручників з історії

2.1. Приєднання нових територій до складу СРСР та встановлення радянської влади

Тема, яка пов'язана з приходом радянських владних структур на територію Західної Білорусії і Західної України, що належали до 1939 р. Польській республіці, отримала висвітлення у новітніх білоруських, російських та українських підручниках з історії для школярів. Одразу варто сказати, що фактологічний матеріал і оцінки дій радянської влади на цих землях, по-різному викладаються для учнів перерахованих вище держав пострадянського простору. Також слід зазначити, що у них присутні деякі суттєві недоліки. Окремі аспекти цього питання практично не отримали висвітлення на сторінках шкільних посібників Республіки Білорусь, Російської Федерації та України. Зокрема, про події стосовно включення до Радянського Союзу країн Балтії у 1940 р. практично не згадується.

Аналізуючи дидактичні матеріали вказаних вище країн, слід зазначити, що у шкільних посібниках Білорусії головна увага при характеристиці цієї теми зосереджена на білоруських територіях. У проаналізованих нами матеріалах білоруської шкільної дидактики згадується про те, що лише 17 вересня 1939 р. війська Червоної армії перейшли кордон польської держави та розпочали похід у Західну Білорусь та Західну Україну. Військовий похід частин радянських збройних сил відбувався тоді, коли уряд Польщі вже покинув Варшаву. Похід військ Червоної армії тривав 12 днів. Було створено два фронти: Західний (командувач - М. Ковальов) та Український (командувач - С. Тимошенко). Усього було задіяно понад 466 тис. бійців та командирів Червоної армії. 17 вересня 1939 р. були звільнені Барановичі, 18 вересня - Новогрудок, Ліда та Слонім, 19 вересня - Вільно та Пружани, 20 вересня - Гродно, 21 вересня - Пінськ, 22 вересня - Білосток та Брест. У ході боїв у Західній Білорусії та Західній Україні втрати

Червоної Армії склали 1475 осіб. Населення західних областей Білорусії активно допомагало воїнам Червоної армії, зустрічало їх з радістю як визволителів. 28 вересня 1939 р. СРСР підписав з нацистською Німеччиною «Договір про дружбу та кордон», згідно з яким між країнами встановлювалася демаркаційна лінія по річках Нарев, Західний Буг та Сан та закріплювалися зміни у колишніх домовленостях про розподіл сфер впливу. Лінія кордону між радянськими та німецькими військами в основному збігалася з «лінією Керзона», яка свого часу була визнана Великобританією та Францією [1].

Також білоруськими авторами підручників згадується про те, що після приходу радянських військ у західних областях розгорнулася підготовка до виборів до Народних зборів Західної Білорусі. Вибори відбулися 22 жовтня 1939 р. 28 жовтня 1939 р. у Білостоку розпочали роботу Народні збори Західної Білорусі, які відкрив найстарший депутат С. Струг. Серед 926 депутатів Народних зборів Західної Білорусі були 621 білорус, 127 поляк, 72 єврей, 43 росіян, 53 українців та 10 представників інших національностей. Розглядалися питання щодо державної влади, входження Західної Білорусі до складу Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, конфіскації земель поміщиків, націоналізації банків та великої промисловості. Народні збори обрали Повноважну комісію з 66 осіб для передачі Верховній Раді СРСР та Верховній Раді БРСР її рішення про бажання населення Західної Білорусі увійти до складу Радянського Союзу та БРСР. 2 листопада 1939 р. позачергова 5 сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, заслухавши заяву Повноважної комісії Народних зборів Західної Білорусі, вирішила задовольнити це прохання та включити західні області Білорусі до складу СРСР із возз'єднанням їх із Білоруською РСР [1].

До складу БРСР увійшла територія площею 100 тис. км² із населенням близько 4,7 млн. осіб. Переважна більшість населення склали білоруси. Площа БРСР збільшилася зі 125,6 до 225,6 тис. км², населення - з 5,6 до 10,3 млн осіб. У західних областях було відкрито 4 вищих навчальних закладів та

25 середніх спеціальних, у тому числі 8 педучилищ, 8 медучилищ, 7 технікумів. У 1939/1940 навчальному році працювали 5643 школи, причому у 4278 з них навчання велося білоруською мовою, а в решті 1365 діти навчалися російською, польською, єврейською та литовською мовами. На початку 1941 р. близько 170 тис. дорослих відвідували школи з ліквідації неграмотності. Білоруською мовою стали видаватися газети, відкрилися 5 драмтеатрів та 100 кінотеатрів, 220 бібліотек із фондом 446 тис. книг [].

Також у білоруських дидактичних матеріалах згадується про те, що значний внесок у соціально-економічних та політичних перетвореннях зробили керівники та організатори визвольного руху у Західній Білорусі. Серед них - А. Волинець, І. Добрян, М. Криштофович, З. Поплавський, С. Притицький, І. Урбанович, В. Царюк, В. Хоружа і багато інших [].

Щодо сучасних російських шкільних підручників з історії, то в них ця тема висвітлена, на наш погляд, дещо однобічно. Скажімо, у більшості посібників з історії приділяється більше уваги приєднанню білоруських земель, ніж українських. Також викликає здивування чому питання про приєднання деяких територій румунської держави до складу СРСР влітку 1940 р. практично не розглядається на сторінках підручників. Подаються лише інформаційні згадки про те, що у 1940 р. окремі території Румунії були приєднані до Радянського Союзу.

Переходячи до включення західноукраїнських земель до Радянського Союзу, то зауважимо, що у російських посібниках для школярів цей подія оцінюється як воз'єднання. Згадується про те, що це долучення Західної України до УРСР восени 1939 р. стало втіленням тривалих прагнень та було вагомим внеском у процес консолідації українського народу []. Однак поряд з цим стверджується, що радянське керівництво прагнуло використати цю територію насамперед для розширення СРСР та зміцнення західних кордонів держави. Хоча прагматичні інтереси змушували Кремль незалежно від бажання реалізувати український національний проєкт [].

Також у багатьох підручниках РФ подається певний фактологічний матеріал стосовно цих подій. Так, розповідається, що Червона армія 17 вересня 1939 р. почала наступ на Західну Україну, а населення скрізь зустрічало радянські війська як визвольну силу від ненависного польського окупаційного режиму та можливої нацистської окупації [].

Також згадується про те, що після виходу військ Українського фронту маршала С. Тимошенко на узгоджений з Берліном рубіж річкою Сан, який став державним кордоном, на західноукраїнських землях, одразу ж розгорнулися радикальні політичні та соціально-економічні перетворення. З метою оформлення територіально-правового статусу та суспільно-політичного устрою Західної України було проведено вибори Українських народних зборів, в організації яких активну участь брали перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, маршал С. Тимошенко. Народні збори одностайно ухвалили декларації про встановлення радянської влади та приєднання до УРСР вже 28 та 30 жовтня 1939 р [].

Розповідається, що наступні рішення Верховних Рад УРСР та СРСР дали Москві законні підстави для радянізації зайнятих земель, встановлення на них радянського режиму. На радянський зразок уніфікувалося суспільно-політичне життя, встановлювалася однопартійна політична система з монополією комуністичної партії на державну владу. У грудні 1939 р. було здійснено адміністративно-територіальні зміни, утворено шість областей: Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську та Рівненську, поділені на райони. Основні важелі влади на місцях були зосереджені в обкомах, райкомах та інших структурах комуністичної партії. Діяльність громадських організацій суворо регламентувалася [].

Щодо висвітлення приєднання західнобілоруських земель до Радянського Союзу, то цей процес отримав більш детальнішу характеристику на сторінках новітніх російських підручників.

У посібниках з історії для учнів РФ згадується, що 17 вересня 1939 р., коли майже вся територія корінної Польщі була зайнята німецькими

військами, польська держава була практично знищена, лише тоді радянське керівництво наказало військам Червоної армії перейти радянсько-польський кордон. Як зазначається в цих матеріалах, метою цього походу було покласти край придушенню прав трудящих Західної Білорусії та забезпечити їм повну безпеку, не допустити їх пограбування гітлерівськими загарбниками [1].

Також описується, що бойових дій між радянськими та польськими військами по всій смузі Білоруського фронту фактично не було. Зафіксовано випадки опору польських патрулів, а також бої під Кобрином. Найбільш сильний опір радянським військам чинили польські військові формування в Гродно, де в результаті боїв 20—21 вересня 1939 р. виявилось багато вбитих та поранених [1].

Російським школярам розповідається, що Білоруський та Український фронти були створені указом наркома оборони СРСР К. Ворошилова 11 вересня 1939 р. Білоруський фронт налічував 200 802 солдат та офіцерського складу. Йому протистояло 45 тис. польських солдатів і офіцерів, з яких близько половина була озброєна і зведена в конкретні військові одиниці. У військових частинах польської армії на «східних кресах» перебувало багато білорусів. Під час вересневих боїв 1939 р. гарнізон Брестської фортеці майже на 40% складався з резервістів-білорусів. З 300 тис. польських військових, які потрапили до німецького полону, 40 тис. назвалися білорусами [1].

Російські автори підручників акцентують увагу на тому, що до 25 вересня 1939 р. Червона армія звільнила Західну Білорусь від польських військ. Більшість населення зустрічало радянських солдатів із радістю, квітами. Ще до приходу радянських військових частин у деяких місцях створювалися партизанські загони, відбувалося роззброєння місцевої поліції тощо. У селах та містечках формувалися революційні комітети, які бралися за виконання владних функцій на місцях [1].

Згадується про те, що для визначення майбутньої долі західнобілоруських земель було вирішено скликати Народні збори Західної

Білорусії із обраних населенням депутатів. Вибори депутатів Народних зборів відбулися 22 жовтня 1939 р. У виборах брало участь майже 97% виборців. Серед обраних 929 депутатів зборів переважали колишні активні учасники революційно-визвольного руху у Західній Білорусії. Депутати були представниками різних верств населення та різних національностей. Засідання Народних зборів розпочалися 28 жовтня 1939 р. У роботі зборів брали участь представники уряду БРСР, народні поети Білорусі Янка Купала та Якуб Колас. За доповідями депутатів С. Притицького та Ф. Манцевича 29 жовтня 1939 р. збори одноголосно ухвалили Декларацію про державну владу та Декларацію про входження Західної Білорусі до складу БРСР. У цих документах повідомлялося про встановлення радянської влади на землях Західної Білорусії від імені Рад депутатів трудящих. Також містилося звернення до Верховної Ради СРСР та БРСР щодо прийняття Західної Білорусії до складу Радянського Союзу та Білоруської РСР [].

Щодо висвітлення даної теми у новітніх українських підручниках, то слід підкреслити, що у них, на наш погляд, присутні деякі вади. Зокрема, у розглянутих нами шкільних посібниках, практично не згадується процес приєднання західнобілоруських земель до складу радянської держави. Така тенденція має місце як в шкільних матеріалах з історії України, так і з всесвітньої.

Переходячи до питання про приєднання нових територій до складу СРСР та встановлення радянської влади, то зазначимо, що у більшості українських посібників є згадка про те, що ще 14 вересня 1939 р. радянське керівництво повідомило німецьку сторону, що Червона армія готова розпочати бойові дії проти Польщі. Для нападу на Польщу створили Білоруський та Український fronti із загальною чисельністю 240 тис. солдатів, 2300 танків, 1800 гармат та мінометів. Поляки могли їм протиставити лише 12 тис. осіб. Плануючи напад на Польщу, радянське керівництво прагнуло за допомогою пропаганди обґрунтувати цю акцію.

Такою її основою стало пригноблене становище українців, білорусів у Польщі та їх беззахисне становище після розпаду польської держави [].

В українських посібниках згадується наступне: «17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Західної України та Західної Білорусії, розпочавши так званий «визвольний похід». Цей наступ радянських збройних сил збігся з від'їздом польського уряду до Румунії. Наступ Червоної армії був направлений на Львів. Такої ж мети дотримувалися і німецькі війська, які 18 вересня оточили його з трьох сторін і намагалися захопити. Між радянськими та німецькими військами під с. Винники навіть сталася битва. Зрештою, після переговорів німецькі частини відвели від міста свої формування, а 22 вересня 1939 р. Львів зайняла радянська армія. Польський гарнізон опору червоноармійцям не чинив. Того ж дня у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі відбулися спільні паради радянських та німецьких військ на честь перемоги над Польщею» [].

Українські автори на сторінках підручників наголошують, що для врегулювання питань кордону в Москві почалися переговори між Німеччиною та СРСР, які завершилися підписанням 28 вересня 1939 р. «Договору про дружбу та державні кордони» та двох таємних протоколів до нього. За цим домовленостями були остаточно розділені сфери впливу між двома державами у Східній Європі та встановлений загальний радянсько-німецький кордон. Він проходив по «лінії Керзона». За договором у сферу німецького впливу потрапили частково полонізовані українські етнічні землі – Холмщина, Підляшшя, частина Полісся, Посяння, Лемківщина, на яких проживало близько півмільйона українців. Як підкреслюється у більшості шкільних матеріалів, ця обставина свідчить, що у своїх діях Сталін керувався не прагненням врятувати «однокрівних братів», а власними стратегічними інтересами [].

Також в українських підручниках вказується: «У 1940 р. до складу Радянської України були приєднані деякі території румунської держави. Зокрема, у багатьох вітчизняних посібниках для школярів вказується, що

Радянський Союз ніколи не визнавав приєднання Бессарабії до Румунії. Початок Другої світової війни створив сприятливі умови для вирішення «бессарабського питання» на користь СРСР. Румунське керівництво намагалося знайти підтримку з боку гітлерівської Німеччини. Остання, будучи зайнятою війною на Заході, заявила, що «проблема Бессарабії Німеччину не цікавить – це справа самої Румунії». 26 червня 1940 р. румунському послу вручили ноту з ультимативною вимогою передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Румунія мала поступитися. 28 червня 1940 р. радянські війська встановили свій контроль над вказаними територіями. Але Північна Буковина не згадувалась в жодній домовленості між СРСР та нацистською Німеччиною. Також ця територія ніколи не входила до складу царської Росії, на відміну від Бессарабії. Тому дії Москви у Північній Буковині сприйняли у Берліні негативно, і це прискорило наближення війни із Радянським Союзом. У середині липня 1940 р. німецький генеральний штаб розпочав розробку плану «Барбаросса» — плану нападу на СРСР» [1].

Вітчизняні автори на сторінках шкільних посібників вказують, що першочерговим завданням радянського режиму стало формування нових органів влади та їхнє узаконення. Спочатку у містах та селах, де вступала Червона армія, ліквідувалися польські органи влади та створювалися тимчасові комітети місцевих комуністів та прорадянськи налаштованих діячів. Заборонялася діяльність різних партійних організацій та громадських рухів. Формувалися робітничі та селянські дружини [1].

Також згадується, що вже 22 жовтня 1939 р. під контролем радянського керівництва були проведені вибори до Народних Зборів Західної України. За офіційними даними, у голосуванні взяло участь 92% виборців. На виборчих дільницях вони отримали складені безальтернативні списки кандидатів у депутати. Наприкінці жовтня Народні Збори ухвалили Декларацію про входження Західної України до складу СРСР та возз'єднання її з РРФСР. 1 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР, а 15 листопада ВР УРСР ухвалили відповідні закони. На території Західної України, яка офіційно

увійшла до УРСР, у грудні 1939 р. створили шість областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку [].

У більшості новітніх українських підручниках вказується наступне: «Впродовж 1940 р. процес інкорпорації нових територій ще тривав. А вже у листопаді 1940 р. між РСФРР та Молдавською РСР було встановлено новий кордон. Частину колишньої Молдавської автономної РСР у складі УРСР було передано Молдовській РСР. В результаті від України було відчужено Придністров'я із етнічним українським населенням []. Також українські автори на сторінках шкільних посібників згадують, що після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини та трьох повітів Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн осіб та до середини 1941 р. становило понад 41,6 млн; її територія розширилася до 565 тис. км²»[].

Підбиваючи підсумки цього підрозділу дипломної роботи, зазначимо, що проблематика приєднання нових територій до складу СРСР та встановлення радянської влади отримали достатнє висвітлення сучасних білоруських, російських та українських дидактичних матеріалах. Ключова увага у них приділяється подіям, пов'язаним зі своїми територіями у той час. Зауважимо, що підручники вказаних вище держав не позбавлені, на наш погляд, деяких недоліків, таких як неналежна характеристика деяких подій, відсутність певних тем тощо.

2.2. Політика радянської влади на приєднаних територіях 1939-1941 рр.

Слід сказати, що дана тема є однією з таких, що викликає жваві суперечки істориків. А вже дії радянської владної адміністрації у політичній, соціальній і економічній царині на нових територіях навіть в очевидців тих подій викликали неоднозначну оцінку. Однак зауважимо, що у проаналізованих нами сучасних білоруських, російських і українських дидактичних матеріалах спостерігається тенденція до переважно

позитивного оцінювання кроків радянського уряду, які здійснювалися у соціально-економічній сфері.

Щодо характеристики заходів радянського керівництва, яка подається у шкільних підручників у білоруській республіці, то варто зазначити, що це проблематика отримала висвітлення, хоча її обсяг не є достатньо великим. Звісно, що ключова увага зосереджена на тих діях радянської влади, які реалізовувалися на землях Західної Білорусії.

У більшості білоруських шкільних посібниках з історії вказується, що возз'єднання західнобілоруських територій з БРСР прискорило розвиток промисловості. Відновлювалися та розширювалися промислові підприємства, велося будівництво тощо. Обсяг промислової продукції збільшився наприкінці 1940 р. майже у два рази у порівнянні з 1938 р. і становив 27,6 % промислового виробництва республіки. Також з осені 1939 р. на базі колишніх поміщицьких маєтків почали створюватися колгоспи та радгоспи. Туди записувалося переважно незаможне селянство, яке бачило у цьому засіб порятунку від бідності. Щодо заможних селян здійснювалася політика обмеження шляхом встановлення підвищених грошових та натуральних податків. До червня 1941 р. було створено 1115 колгоспів та 28 радгоспів, що об'єднували близько 7 % селянських господарств. Завдання здійснення суцільної колективізації у західних областях Білорусії у ті роки не ставилося. Здійснювалися також перетворення у галузі культури. Вже восени 1939 р. було відкрито чимало нових шкіл. У десятків тисяч дітей селян та робітників з'явилася можливість безкоштовно здобути освіту. Відчинялися нові лікарні, амбулаторії, медичні пункти, які безкоштовно обслуговували населення. Для підготовки кадрів створювалися нові навчальні заклади. У 1939-1940 рр. розпочали роботу Білостоцький педагогічний, Барановичський, Гродненський та Пінський вчительські інститути, а також шкільні педагогічні училища у Бресті, Гродно, Молодечно, Новогрудку та Пінську та дошкільні у Волковинську.

Працювали медичні та народногосподарські технікуми. Функціонували драматичні театри, бібліотеки, кінотеатри, будинки культури тощо [].

Також варто вказати на певну особливість білоруських підручників. У більшості з них можна зустріти чимало інформації про заходи, що втілювалися радянською владою у військовій царині. Зазвичай у них підкреслюється, що возз'єднання західних земель Білорусії та України з СРСР мало важливе військово-економічне та стратегічне значення. Більш ніж на 250 км відсунувся західний кордон, що було важливим чинником зміцнення безпеки країни [].

Згадується про те, що втілювалися заходи щодо підвищення економічної та військової могутності держави. Було засновано два нових військово-промислових центри: Урало-Сибірський і Далекосхідний. До 1940 р. СРСР зумів створити всі необхідні види промисловості, що забезпечують сталий розвиток військово-промислового комплексу. Було збудовано понад 9 тис. нових промислових підприємств з урахуванням їхнього можливого переведення на виробництво бойової техніки та зброї. Велике значення надавалося накопиченню державних ресурсів та мобілізаційних запасів. З 1940 р. до червня 1941 р. їх обсяги зросли майже вдвічі. Значно збільшились обсяги виробництва танкових та авіаційних заводів. На початок Великої Вітчизняної війни їх можливості у 1,5 рази перевищували можливості німецької промисловості [].

Вказується, що у Радянській Білорусії здійснювалася велика робота щодо зміцнення західних кордонів СРСР. Вже в 1939 р. у ЦК, обкомах і райкомах партії були створені військові відділи, які здійснювали керівництво військово-мобілізаційною роботою та патріотичним вихованням серед населення. Кожен комуніст зобов'язаний був опанувати одну з військових професій, брати активну участь у роботі оборонних роботах. Керівництво республіки та командування Західного Особливого військового округу прагнули удосконалення інженерного оснащення західного кордону, особливо Білостоцького виступу. Почалося будівництво чотирьох укріплених

районів (УР): Гродненського, Осовецького, Замбровського та Брестського. Кожен УР мав довжину від 80 до 180 км та глибину оборони від 3 до 8 км. Проте до червня 1941 р. було збудовано лише 505 довготривалих вогневих споруд, а обладнано та озброєно лише 193 із запланованих 1174. З цієї причини на початку війни не вдалося створити стійку систему оборони західних кордонів Білорусії [].

Досить мало місця на сторінках новітніх білоруських посібників для учнів приділено негативним аспектам політичного курсу, який реалізовував радянський уряд на місцях. Можемо побачити лише невеликі згадки про те, що під час втілення таких заходів більшовицькою владою не обійшлося без помилок та недоліків. Певні негативні наслідки спричинила політика у національно-духовній сфері, яка була під сильним впливом радянської ідеології. Політика войовничого атеїзму призвела до закриття сотень костелів, православних храмів, синагог [].

Зазвичай оцінювання таких дій відбувається тільки у позитивному руслі. Ми можемо зустріти такі оцінки, що воз'єднання Західної Білорусі з СРСР та БРСР мало історичне значення. Було покладено край поділу білоруського етносу та білоруської етнічної території. Збулася споконвічна мрія білоруського народу жити в єдиній державі. Включення західнобілоруських земель до складу СРСР та БРСР сприяло прискоренню їх соціально-економічного та культурного розвитку [].

Щодо сучасних російських шкільних посібників з історії, то слід сказати, що цій темі, як і в білоруських, приділено не так багато уваги. У цих матеріалах, підготовлених для школярів, згадується лише про деякі заходи радянського керівництва на територіях Західної Білорусії та Західної України.

Цікаво, що у більшості підручниках РФ увага акцентується на соціально-економічних перетвореннях на західноукраїнських землях впродовж 1939-1941 рр. Подібним процесам, що мали місце на території Західної Білорусії, приділено значно менше уваги. Щодо оцінок цих заходів

радянського керівництва, то, майже в усіх них підкреслюються позитивні наслідки для місцевого населення. Скажімо, російські автори підручників для учнів вказують, на території Західної України розгорнулися радикальні соціально-економічні перетворення. Фабрики та заводи, власники яких залишили країну, перейшли під безпосереднє керівництво тимчасових управлінь. На всіх промислових підприємствах запроваджувався робочий контроль, який здійснювався з допомогою профспілок. Селянські комітети взяли на облік майно поміщиків, монастирів, державних чиновників, а наприкінці вересня 1939 р. розпочали поділ землі, худоби та інвентарю, що належали «класово ворожим елементам». У всіх банках регіону почали працювати комісари, призначені тимчасовими управліннями. Вони перевіряли цінності та поточні рахунки, здійснювали кредитування промислових та інших господарських підприємств, забезпечуючи поступовий період на радянську валюту. Хоча певний час розрахунки дозволялося вести також і в злотих. Комісари давали дозволи на виплату грошей із вкладів приватних осіб, але ці виплати не могли перевищувати 300 рублів. За вказівкою політичного керівництва будь-які операції з іноземними банками категорично заборонялися [].

Також згадується, що окрім заходів у соціальній і економічній сферах, побідні дії відбувалися в інших царинах життя суспільства. Були націоналізовані кінотеатри, театри, музеї, стадіони, картинні галереї, громадські бібліотеки; великі торгові підприємства – ресторани, магазини, їдальні, склади, будинки великих власників акціонерних товариств, а також будинки, залишені господарями. Для прийняття націоналізованих підприємств створювалися комісії, до яких входили 3–5 представників тимчасових управлінь, відповідних наркоматів, фабрично-заводських організацій. Комісії перевіряли фінансовий стан підприємств, вели облік грошових коштів, засобів, напівфабрикатів, обладнання, інструментів, сировини, палива тощо [].

У деяких новітніх російських підручниках можна знайти дані про кількість капіталовкладень, які радянська влада вкладала у розвиток західноукраїнських земель упродовж 1939-1941 рр. Згідно цих свідчень, всього на розвиток економіки, соціальної та культурної сфер регіону було виділено понад 2 млрд руб., з них на потреби промисловості – 700 млн. У 1940 р. почалося спорудження теплоелектростанцій та взуттєвої фабрики у Станіславі, заводу сільгоспмашин, меблевої та фабрики виготовлення паперу в Коломиї. У лютому 1941 р. було завершено будівництво газопроводу Дашава – Київ, який постачав до столиці республіки 100 тис. кубічних метрів прикарпатського газу. До весни 1941 р. було проведено реконструкцію міських електростанцій у Дрогобичі, Ковелі, Луцьку, Львові, Рівному, Стрию, Тернополі, Чорткові, а також введено в дію низку районних електростанцій [1].

Також згадується про заходи у аграрній сфері. Вказується, що починаючи з 1939 р. було розгорнуто масштабне перетворення сільського господарства. Воно ґрунтувалося на принципах декларації Українських народних зборів, прийнятої 28 жовтня 1939 р. Згідно цих рішень, вся земля, її надра, води та ліси були націоналізовані. Землеволодіння поміщиків, буржуазії, церкви та монастирів ліквідувалося. Будь-які операції з купівлі-продажу землі заборонялися, що свідчило про початок корінної перебудови аграрних відносин. Восени 1939 р. політичне керівництво СРСР ухвалило рішення про організацію заготівлі сільськогосподарських продуктів у західних областях України. Це вимагало створення розгалуженої мережі заготівельних структур та значної кількості підготовлених кадрів [1].

Місцеві органи влади, спираючись на підтримку селянських комітетів, розпочали відведення землі під радгоспи та машинно-тракторні станції. Одночасно проводився поділ землі між трудящим селянством, яке отримувало її у безстрокове та безкоштовне користування. Насамперед землею наділялися безземельні селяни, а потім вже ті, чиї наділи не досягали певної норми. Процес конфіскації та поділу земель так званих нетрудових

господарств тривав до весни 1941 р. Загалом у західних областях України було «експропрійовано» понад 2,5 млн га землі, з них передано у користування селянству – понад 1 млн. Конфіскації підлягали також інвентар та худоба, належали «нетрудовим елементам» [1].

У центрі уваги влада було питання щодо створення радгоспів, машинно-тракторних станцій, а також сільськогосподарських артілей – колгоспів. Радгоспи та МТС виникали на базі колишніх фільварків, отримавши землю, техніку, інвентар, худобу тощо, які раніше належала великим власникам. Все ж таки процес колективізації на західних землях України просувався. Його підтримувала частина сільського населення, яка пов'язувала із соціалізмом надії на краще життя. Бідняки та наймані робітники під керівництвом партійних чиновників створювали ініціативні групи, які агітували односельців вступати до колгоспів. Весною 1940 р. в усіх західних областях УРСР вже з'явилися перші, відносно невеликі, артілі. Наприкінці того ж року у регіоні вже існували 556 колгоспів, які об'єднували 36,5 тис. селянських господарств (близько 3,5 % від загальної чисельності) [1].

У більшості новітніх російських посібниках для школярів містяться доволі позитивні оцінки стосовно згаданих вище дій радянської влади. У них вказується, що впродовж 1939-1941 рр. у Західній Україні були здійснені радикальні соціально-економічні перетворення, які стали складовою масштабної радянської суспільства. Вони охопили всі ділянки господарського життя, сприяли встановленню жорсткого контролю держави над промисловістю, сільським господарством та іншими галузями. Водночас було розпочато процес індустріалізації західних областей України, створення сучасного промислового потенціалу регіону [1].

Щодо висвітлення політики радянської Західної Білорусії і Західної України на сторінках сучасних українських шкільних підручників, то слід зазначити, що ми майже не зустрічаємо згадок про події на західнобілоруських землях у 1939-1941 рр. Головна увага зосереджується на

характеристиці цих процесів на українських територіях, які були приєднані до складу УРСР відповідно до радянсько-німецьких домовленостей 1939 р.

Українські автори посібників зазначають наступне: «З приєднанням західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес радянзації, тобто насадження у всіх сферах життя вироблених за роки радянської влади стратегічних напрямів модернізації життя: націоналізація, колективізація, індустріалізація, культурна революція. Для зміцнення нової влади до Західної України направили 86 тисяч партійних, радянських, комсомольських та профспілкових функціонерів. Сюди також надіслали вчителів, культпрацівників, агрономів, медиків. Найбільш позитивно українське селянство сприйняло заходи щодо розподілу поміщицьких земель та земель осадників, інвентарю, худоби, посівного матеріалу та майна. Загалом розподілили близько 2 млн га землі. Позитивне ставлення у селян дуже швидко вивітрилося, коли нова влада почала створювати колгоспи. Перші такі господарства виникли 1940 р. Станом на 1 червня 1941 р. в 2,6 тисячі колгоспів було об'єднано 140 тисяч селянських господарств, що становило 13%» [1].

Нова влада розпочала націоналізацію землі, її надр, промислових підприємств (2200 заводів та фабрик) та торгових закладів. Вводився 8-годинний (замість 13-14-годинного) робочий день, влаштовувалися на роботу безробітні, суттєво збільшувалася заробітна плата. Щоб завантажити підприємства роботою, їм надавали державні замовлення та постачали сировину. Завдяки таким заходам за кілька місяців було ліквідовано безробіття. Місцеве населення вразило запровадження безоплатних медичного обслуговування та освіти, організація дитячих садків та ясел, шкіл та курсів з ліквідації неписьменності та малограмотності для дорослих. Сенсацією стало повсюдне запровадження української мови, а також українського репертуару в театрах, різке збільшення українських шкіл (до 5–6 тисяч) із одночасним скороченням польських. Якщо до 1940 р. у Північній Буковині існувало 72 лікувальні заклади зі штатом 112 лікарів, то після

включення її до складу СРСР медичне обслуговування населення здійснювали відповідно 200 установ та понад 500 лікарів [Цит. за:].

Також радянська влада перейменувала Львівський університет на честь І. Франка, мовою викладання у ньому та Львівській політехніці стала українська. Кількість українських студентів зросла в 4 рази та становила 50%. Пресу переклали українською мовою. Також зі східних областей привезли багато книг українською мовою. Влаштувалися гастролі театральних труп, хорових та музичних колективів зі сходу [].

Підкреслюється, що нові землі увійшли до складу Радянської України мирним шляхом, їхнє господарство не зазнало руйнації. Стосовно місцевого населення радянська влада спочатку поводитися лояльно, намагаючись заручитися його підтримкою. До агітаційної роботи залучались відомі діячі культури: О. Довженко, К. Симонов, М. Бажан, О. Корнійчук, Д. Косарик та інші [].

Більшість українських авторів вказують, що у місцевого українського населення деякі перетворення, запроваджені радянською владою, знаходили позитивний відгук, зокрема: націоналізація промислових та торгових підприємств, які належали полякам та євреям; переселення міської бідноти до будинків, конфіскованих у домовласників; запровадження безкоштовного медичного обслуговування; розширення мережі українських шкіл та націоналізація вищої освіти тощо [].

Особливої підтримки у традиційно аграрному краю набула експропріація земель польських, румунських землевласників та обіцянки нової влади розподілити їхні землі між українськими селянами. Наприкінці 1939 р. радянська влада конфіскувала та перерозподілила понад 2 млн гектарів землі та звільнила бідняцькі господарства від сплати податків. Не залишилася поза увагою нової влади та промисловість. Форсованими темпами здійснювалася реконструкція багатьох підприємств. Особливо це було помітно на Буковині: тут відновили та реорганізували понад 50 підприємств, законсервованих під час румунської окупації [].

Також відбувалися суттєві зрушення у соціально-економічному житті українського суспільства загалом. На возз'єднаних із РРФСР землях швидко вдалося подолати безробіття. Це стало можливим, оскільки в краї зріс попит на робочі руки, по-перше, внаслідок реконструкції фабрик та заводів, по-друге, в результаті звільнення робочих місць, на яких раніше працювали поляки та румуни. Водночас здійснювалося переселення до східних районів України певної частини трудових ресурсів із возз'єднаних земель. Зокрема, із Західної України з вересня 1939 р. по червень 1941 р. на підприємства Донбасу виїхало працювати 17 тис. робочих. З Північної Буковини з серпня 1940 року по червень 1941 року поїхало працювати на новобудови Східної України 14 тис. осіб [1].

Таким чином, у розглянутих нами шкільних підручниках Республіки Білорусії, Російської Федерації та України, тема стосовно політичних і соціально-економічних заходів радянської влади на нових територіях отримала висвітлення. Хоча, як ми намагалися продемонструвати вище, цій темі приділено не так багато місця, оцінювання цих процесів у більшості посібників подається у позитивному руслі.

2.3. Репресивні заходи радянської влади та опір місцевого населення

Варто наголосити на тому, що питання, пов'язане з репресивними заходами радянської адміністрації на нових територіях та опір місцевих жителів, є таким, яке у недостатній мірі відображене в білоруських, російських та українських шкільних посібниках з історії. Знайдені нами матеріали шкільної дидактики дають нам підстави на таку позицію. Справді, у порівнянні з обсягами тем стосовно причин розв'язання Другої світової війни, німецько-радянських домовленостей 1939 р. та інших, їй приділено вкрай мало місця. Звісно, що такий стан справ спричинений не тільки тим, що у підручнику для школярів подається стислий огляд тих чи інших подій,

процесів, але й певними кон'юктурними мотивами. Адже для сучасної білоруської і російської шкільної історичної освіти, яка багато у чому базується на колишній радянській, критика дій більшовицького режиму та опис протидії місцевого населення, буде руйнувати структуру шкільного нарративу про події війни 1939-1945 рр.

Переходячи до характеристики цієї тематики на сторінках новітніх білоруських підручників, зауважимо, що вкрай рідко в них зустрічається інформація про згадані вище процеси. Навіть у тих посібник, де є наявною інформація про ці події, згадки мають загальний характер. Зокрема, вказується, що радянська влада розпочала виявлення ворожих елементів на землях, що приєднуються, у тому числі, й потенційних. У багатьох випадках це не становило труднощів. Ті, хто сприймали більшовиків як агресорів нарівні з нацистами, не приховували свого негативного ставлення до радянської та були готові вести з ними активну боротьбу. Проте більшість населення антирадянські настрої відкрито не виявляла. Для виявлення потенційно ворожих елементів була споряджена значна кількість службовців спецслужб Радянського Союзу. Цікаво, що оскільки навчальні заклади були одним із найважливіших важелів радянської, більшовики приділяли їм особливу увагу, ретельно стежили за настроями вчителів. Неблагонадійні іменувалися «особами, які не гарантують комуністичне виховання» [1].

Також у них згадується про те, що найбільші масштаби репресій мали місце на землях Віленщини, які передавалися Литві. За повідомленням радянських репресивних структур, «лише по місту Вільно було виявлено 253 громадських організації з детальними характеризуючими даними (назва, час створення, прізвища керівників, місцезнаходження та характеристика діяльності їх тощо)», у тому числі «Союз польських вчителів». Усіх їх було заарештовано та ув'язнено. Нещадно поставилися більшовики і до місцевої білоруської інтелігенції, яка існувала на теренах колишнього польської республіки. Заарештували найактивніших на спеціально скликаних зборах, на які білоруські націоналісти довірливо прийшли [1].

На наш погляд, заслуговує на увагу той факт, що в білоруських шкільних посібниках згадується про репресивні заходи радянської адміністрації стосовно працівників освітньої сфери. Як вказується, що більшість арештів серед педагогів Західної Білорусії припала на перший навчальний рік (1939-1940 рр.). Насамперед заарештовували тих, хто вважався найбільш небезпечним для радянської влади – соціально активних, помітних, впливових, таких як, наприклад, директорів гімназій. Не завжди користувалися довірою у більшовиків та позбавлені посад у II Речі Посполитій вчителі-білоруси, які отримали восени 1939 р. роботу, у тому числі й на керівних посадах. Вони також опинилися «під наглядом» влади і піддавалися арештам [].

Як правило, потенційно небезпечні, на думку представників нового режиму, ставилися на облік та бралися до «агентурної обробки» – першого етапу на шляху до арешту. Хвиля арештів прокотилася проти білоруської інтелігенції: сотні вчителів так і не встигли розпочати педагогічну діяльність у реорганізованій школі, в якій багато хто з них сподівалися вести навчання рідною мовою. Найбільших втрат зазнало польське вчительство, і в результаті стала відчуватися нестача компетентних кадрів для польськомовних шкіл [].

Також в деяких білоруських підручниках є інформація про те, що арешти були не єдиними методами, які використовувалися більшовицькою владою на цих територіях. Практично відразу стало очевидним, що одними арештами не можна навести «більшовицький порядок». Навіть силові органи СРСР визнавали це. Тому радянське керівництво почало застосовувати метод депортацій населення. НКВС готував «списки на висилку національно-свідомих та всіх класово-ненадійних елементів зайнятої території», куди, безумовно, потрапляли підозрілі чи налаштовані проти радянської влади педагогічні працівники. Особливо багато вчителів було вивезено під час однієї з хвиль депортацій у 1940 р. []. Тим паче, що більшовицькі репресії у системі освіти мали як відкритий, так й латентний характер. Цілі їх були

однакові – якнайшвидша радянська освіта. Однак методи здійснення були різними. Широкого поширення набули випадки звільнення викладачів та виключення учнів з навчальних закладів. Сам факт, що педагог працював у «буржуазній» школі, викликав підозру. А якщо ситуація ускладнювалася відсутністю робітничо-селянського походження, не кажучи вже про найменші прояви антирадянських настроїв, вчителі однозначно звільняли [].

Як бачимо, у сучасних посібниках з історії для білоруських школярів увага, значно мірою, акцентується саме на репресивних заходах радянської адміністрації в освітній сфері. У проаналізованих нами матеріалах практично відсутні згадки про репресії проти селян, які проживали на західнобілоруських землях, інших соціальних груп. Можемо припустити, що це не випадковість, а цілеспрямований підхід. Адже, у порівнянні з іншими верствами тогочасного суспільства, репресивних заходів було суттєво більше. Також на сторінках цих підручників не згадується про реакцію місцевого населення на такі дії більшовицької влади, їх опір таким заходам тощо.

Говорячи про сучасні російські підручники з історії для учнів, то в них, головним чином, стисло розповідається про репресивні заходи радянського керівництва на західноукраїнських землях, які були приєднані до УСРС згідно німецько-радянських домовленостей 1939 р. Події на землях Західної Білорусії (як репресії, так і супротив місцевих жителів) майже не відображені російськими авторами. Також зазначимо, що ця тема фігурує тільки в деяких посібниках для школярів.

Слід зазначити, що автори російських підручників вказують, що спочатку дії радянської влади викликали підтримку місцевого українського населення, яке зазнало чимало бід від польського та румунського режимів. Як ми вже згадували у попередніх частинах нашої роботи, політика радянської влади включала конфіскацію поміщицьких земель і частковий розподіл їх між безземельними і малоземельними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі та банків, введення 8-годинного робочого дня,

розвиток медичного обслуговування, боротьба з безробіттям, розподіл серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських підприємців тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні, а саме повсюдне запровадження української мови, збільшення кількості українських шкіл та вищих навчальних закладів, преси, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою [].

Також зазначається, що взявши під контроль стан справ на місцях, радянська адміністрація, основу якої склали партійні кадри зі Східної України та Радянської Росії, почали реалізовувати репресивні дії. Як згадується в одному з підручників, де головним редактором є російський історик С. Мироненко, «вони побоювалися поширення національно-визвольних ідей із Західної України на УРСР, а тому взяли за руйнацію культурно-освітніх, суспільно-політичних, економічних центрів та місцевих традицій, які формувалися упродовж тривалого часу та з якими рахувалися попередні режими влади» []. Такі кроки більшовиків спричинили припинення існування не лише політичних партій (звісно, за винятком більшовицької), а й усі інші інститути неполітичного характеру, які раніше діяли на західноукраїнських землях. Теж саме трапилося з такою просвітницькою структурою як «Просвіта». Також було ліквідовано вільну українську пресу, а замість нею почали друкуватися тільки прорадянські часописи. Схожа ситуація була на Буковині та в Бессарабії, де виходили лише 2 газети. Існувала політична цензура, без дозволу якої неможливим був вихід газет, журналів, книг. В усіх школах вводилося обов'язкове вивчення російської. Почалися утиски проти Української греко-католицької церкви, яка користувалася довірою та авторитетом серед місцевого населення [].

Теж не в усіх дидактичних матеріалах для російських школярів згадується про депортації, арешти, які застосовувала радянська влада проти жителів цих регіонів. У вже згаданому нами посібнику під редакторством С. Мироненка, вказується, що найпоширенішим видом репресій були депортації, які здійснювалися на цих територіях. Так званих «ворогів

народу» відправляли до інших регіонів Радянського Союзу: Казахстану, Далекого Сходу. Підкреслюється, що до такої категорії «ворогів народу» зараховували всіх членів колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласників, колишніх чиновників, учасників визвольної руху, служителі церкви тощо. Згодом до них приєдналися ті селяни, які виступали проти насильницької колективізації [].

Цікаво, що в декількох російських підручниках ми зустріли невеликі згадки про польське підпілля, яке залишилося на території областей Західної Білорусії та Західної України, що належали у міжвоєнний час до складу Другої Речі Посполитої. У цих коротких повідомленнях йдеться про те, що вже у перші дні після завершення військової кампанії поляки розгорнули в західноукраїнських містах підпільну діяльність. Однак обставини для неї виявилася складними через специфіку заходів радянського військово-політичного керівництва. В умовах діяльності радянських спецслужб використання колишніх методів конспіративної роботи неминуче призводило до значних втрат []. Також вказується, що окрім здійснення відкритої боротьби з польськими підпільними організаціями, які діяли на західноукраїнських землях, керівництво радянських спецслужб неодноразово зверталось до найвпливовіших польських діячів з проханням вплинути на своїх співвітчизників і переконати їх припинити конспіративну діяльність на території, що стала частиною Радянської України []. Проте реальні масштаби антирадянської діяльності у Західній Україні у цей період були мізерними. Ні польські, ні українські підпільні структури не змогли розбудувати розгалужену мережу зв'язків, не заручилися масовою підтримкою серед різних соціальних груп тощо. Дійсно, спроби організувати антирадянські повстання у цих регіонах мали місце. Але через недостатню підготовку, продуманість дій та з багатьох інших причин такі задуми неможливо було здійснити [].

Щодо висвітлення даної теми на сторінках новітніх українських шкільних посібників з історії, то варто сказати, що їй приділено більше

місця, ніж у білоруських і російських підручниках. На нашу думку, це спричинено тим, що вплив оцінок та інтерпретацій радянської історичної науки щодо Другої світової війни найменш відчутний на український авторів. З одного боку, це обумовлено не тільки політичною кон'юктурою, але й тим, що українські дослідники здійснили чимало зусиль для розсекречення документів, які стосуються подій світової війни. З іншого, саме цей світовий конфлікт 1939-1945 рр. є найбільш дискусійною сторінкою в українській історії і викликає жваві суперечки як серед фахових істориків, так і в широких колах громадськості.

Переходячи безпосередньо до характеристики, зазначимо, що майже у кожному новітньому підручнику з історії, дана тематика присутня. Скажімо, у посібнику для школярів, підготовленому відомим українським істориком Ф. Турченком, цьому питанню приділено один параграф. Вітчизняний дослідник пише: «Радянська влада принесла в Західну Україну жорстокий політичний терор. Органами НКВС були розгромлені всі політичні партії й громадські об'єднання. Їхніх керівників та значну кількість членів оголосили «ворогами народу». Арешту підлягали власники фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновники, священики, відставні офіцери, великі, а часом і середні землевласники й усі ті, кого режим називав «куркулями». Серед заарештованих було багато студентів, учнів-старшокласників, учителів, представників інших категорій місцевої інтелігенції. Без пред'явлення звинувачень, без слідства й суду їх тримали у переповнених в'язницях, а потім у вагонах з худобою, разом із членами сімей переправляли до східних областей Радянського Союзу» []. Як підкреслює Ф. Турченко, документи свідчать про великі масштаби репресій: у Західній Україні в 1939-1941 рр. було депортовано 800 тис. осіб, або близько 10 % населення краю [].

Поряд з наведеними автором даними, інформації щодо реакції тогочасного місцевого населення на такі дії більшовицької влади чомусь не має. Звісно, у наступних розділах цього підручника, коли йтиметься про

1941-1945 рр., Ф. Турченко писатиме про антирадянське підпілля у цьому регіоні. Однак у цій частині такі дані чомусь відсутні.

В іншому шкільному підручнику з історії, над яким працювали українські автори С. Кульчицький та В. Власов на початку 2010-х рр., теж приділено цій темі параграф. Дослідники вказують, що нова влада заборонила всі українські партії, громадські, промислові та кооперативні товариства, а також культурні, наукові установи, зокрема «Просвіту», Наукове товариство імені Шевченка. Лише ОУН як нелегальній організації вдалося зберегти мережу своїх місцевих осередків. Вона чинила опір новій владі та її представникам, справедливо вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС застосував до оунівців жорстокі репресії [].

С. Кульчицький і В. Власов також згадують про діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН) в контексті опору населення репресивній політиці більшовиків. Вони пишуть: «У серпні 1939 р. провід українських націоналістів скликав у Римі Другий великий збір ОУН, на якому головою організації обрали Андрія Мельника. Щоправда, більшість крайовиків не визнала його лідерства. У лютому 1940 р. діячі крайового осередку ОУН сформували у Кракові власний «революційний провід», визнали своїм лідером Степана Бандеру і почали готувати на Волині й у Галичині антирадянське повстання, сподіваючись, що масштабні репресії влади обурять народ, а отже, підготують для нього ґрунт» []. Автори посібника намагаються стисло пояснити учням про спільноту, очолювану С. Бандерою. Вони зазначають, що бандерівці – члени крила ОУН, яке очолював Степан Бандера. Цю назву радянська пропаганда вживала в негативному значенні, як синонім бандитизму, застосовуючи загалом до представників українського націоналістичного підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні перебував в опозиції до радянської національної політики []. Причиною розколу були

насамперед внутрішні розбіжності між старшим поколінням УВО–ОУН, представники якого здебільшого перебували в еміграції і не мали реального впливу на Батьківщині, та молодшим, так званими крайовиками, які прагнули діяти революційними методами і знайти найкоротший шлях для здобуття незалежності України [1].

Також С. Кульчицький і В. Власов стисло, однак доволі детально описують злочини, здійснені радянською владою на західноукраїнських землях впродовж 1939-1941 рр. Вони вказують, що населення Західної України швидко зрозуміло, які справжні наміри маскувала радянська влада під гаслами возз'єднання. Оперативні групи НКВС і прикордонників здійснювали тотальні арешти. Для залякування тих, кого було взято у полон, оперативні групи широко застосовували розправи, вибіркові розстріли. За вересень 1939 р. війська Українського фронту полонили близько 200 тис. польських вояків. Після закінчення воєнних дій арешти та затримання не припинялися, хоча в'язниці були переповнені. 5 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія надіслав до ЦК ВКП(б) доповідну записку, де просив згоди на розстріл «заклятих ворогів радянської влади», які, на його думку, «тільки і чекають звільнення, щоб мати можливість активно включитись у боротьбу проти радянської влади». До цих ворогів записали польських офіцерів, поліцейських, жандармів, розвідників, а також поміщиків, службовців і осадників, яких було інтерновано у таборах для військовополонених. На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. упродовж квітня – травня цього ж року у Катинському лісі під Смоленськом, Старобільську (Харківська область), Осташківському спецтаборі НКВС (Калінінська, тепер Тверська область), а також у кількох в'язницях Києва, Харкова, Херсона та Мінська було таємно розстріляно без суду 22 тис. польських офіцерів та державних службовців [1].

Згадується й про те, що вже з грудня 1939 р. розпочалася підготовка до депортації «небажаних елементів» у населенні західних областей України і Білорусії до віддалених районів СРСР. Першими депортували в лютому

1940 р. разом із родинами польських військових осадників і лісничих, тобто українців і поляків, які жили на старому кордоні. Друга депортація у квітні 1940 р. торкнулася родин репресованих. Третя й четверта – відповідно у червні 1940 р. і в травні – червні 1941 р. – переважно біженців. Усього було депортовано близько 320 тис. осіб [].

В іншому шкільному підручнику, над якими працювали українські дослідники О. Пометун і Н. Гупан, теж приділено увагу цій темі. Автори також наголошують на тому, що згодом радянська влада, зміцнивши свої позиції, стала нав'язувати населенню цих регіонів власні інтереси. Посилився тиск на селян через обкладання їх високими податками. Розпочалася примусова колективізація. Скажімо, вже у 1940 р. в Західній Україні з'явилися перші колгоспи, а станом на середину 1941 р. було колективізовано 13 % селянських господарств. Селян, які відмовлялися йти до колективних господарств, переселяли до Сибіру, Поволжя, Казахстану, Далекого Сходу [].

Також О. Пометун і Н. Гупан вказують на те, що відразу після вступу радянських збройних сил на західноукраїнські землі нова влада заборонила всі партії та громадські рухи. Відчула на собі тиск й представники української інтелігенції. Жертвами сталінізму стали учителі, діячі науки та культури. Зазнали чималих репресій і члени комуністичної партії Західної України, які неабияк сприяли утвердженню радянської влади в краї. Оскільки сталінському режиму були не потрібні місцеві комуністи, які вважали себе переможцями «у боротьбі з польською та румунською буржуазією» і претендували на роль представників радянської влади. Сама ж компартія Західної України була розпущена за звинуваченням, що начебто її керівництво перебувало під впливом іноземної агентури [].

Слід зазначити, що О. Пометун і Н. Гупан подають у шкільному посібнику невеликі, але доволі змістовні дані про репресивну політику більшовиків. Вони пишуть наступне: «Радянська влада широко використовувала в західноукраїнських землях такий вид покарання, як депортація, тобто примусове виселення людей, які не поділяли політику

правлячого режиму. Під першу хвилю депортації восени 1939 р. підпали здебільшого польські осадники. Друга хвиля прокотилася навесні 1940 р. й охопила переважно заможних селян. За період 1939-1940 рр. із Західної України вглиб СРСР було депортовано понад 10% населення краю. Окрім того, багато людей за різними надуманими звинуваченнями було кинуте до в'язниць. Не всім вдавалося вийти звідти живими. У населення почали зникати ілюзії щодо «щасливого життя в країні Рад». Боротьбу проти сталінського тоталітаризму в краї очолила Організація українських націоналістів (ОУН), яка нараховувала близько 20 тис. осіб» [1].

Підбиваючи підсумки цієї частини магістерської роботи, зауважимо, що у новітніх білоруських, російських та українських шкільних підручниках тема стосовно репресивних заходів радянської влади та опору місцевого населення у 1939-1941 рр., представлена, хоча її обсяг, у порівнянні з іншими, є невеликим. Звісно, що у кожному посібнику для національної школи розставлені свої акценти при висвітленні цієї проблеми. На наш погляд, це спричинено не тільки сучасними історіографічними особливостями, які мають місце у цих державах, але й кон'юктурними чинниками.

Висновки

Щодо переліку причин початку Другої світової, які виокремлюються у новітніх білоруських і російських підручниках, то вони практично ідентичні. Це вади тогочасної Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, прихід фашистських сил до влади у різних європейських державах, політика «умиротворення» великих держав, агресивний зовнішньополітичний курс країн (Німеччина, Італія, Японія), що прагнули змінити світовий порядок, сформований після Першої світової, невдалі спроби створення колективної системи безпеки в континентальній Європі. В українських шкільних матеріалах ці причини теж згадуються, однак перераховуються й інші. Серед ключових чинників вказуються такі, як провал ідеї стосовно створення колективної системи безпеки на європейському континенті, агресивний зовнішньополітичний курс держав, які прагнули переглянути тогочасний міжнародний лад, недосконалість Версальсько-Вашингтонської системи, загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи 1929-1933 рр., умиротворча політика США, Великої Британії і Франції. Цікаво, що в окремих підручниках серед причин фігурує «українське питання» у міжвоєнний період. Це пов'язане з тим, що етнічні українські землі перебували у складі п'яти держав з різним соціально-політичним устроєм. Це було одним із дестабілізуючих чинників політичного життя тодішньої Європи, перетворюючи «українське питання» на клубок серйозних суперечностей, а «українську карту» — на серйозний козир у великій дипломатичній грі.

Переходячи до оцінок радянсько-німецьких домовленостей 1939 р. у підручниках перерахованих нами держав, то доцільно підкреслити, що сучасні білоруські і російські автори шкільних посібників майже солідарні щодо оцінювання цих подій. Вони наголошують на тому, що головним здобутком від пакту про ненапад Й. Сталін вважав стратегічну паузу, отриману СРСР. З його точки зору, відхід Москви від активної європейської

політики надавав світовій війні імперіалістичного характеру. Класові противники Радянського Союзу взаємно виснажували свої сили, а радянське керівництво отримало можливість пересунути на Захід власні кордони (відповідно до секретних угод з Німеччиною про сферах впливу) і виграти час для зміцнення військово-економічного потенціалу. Тим паче, що після підписання пакту з'являлася можливість впливати через Берлін на японський уряд. Агресивна політика Японії вже призвела до двох великих військових конфліктів з СРСР і загрожувала новими, ще більш масштабними зіткненнями. Міркування і оціночні судження щодо договору 1939 р. подаються у більшості білоруських і російських шкільних підручниках лише з позитивних позицій і практично не згадується про роль цього пакту у початку Другої світової війни.

Проте сучасні українські автори оцінюють домовленості між СРСР та Німеччиною як розв'язання рук останній для агресії проти Польщі і тим самим початку Другій світовій. Оціночні судження українських авторів можемо підсумувати наступним. Радянсько-німецький договір був орієнтований не на зміцнення гарантій миру в Європі, а на задоволення геополітичних інтересів двох тоталітарних держав. Для України його наслідки також були неоднозначними. З одного боку він сприяв єднанню земель у складі радянської держави. З іншого, мав на меті реалізацію інтересів сталінського тоталітарного режиму, який прагнув поширити свою владу на нові території.

Стосовно характеристики військових баталій на території Європи у 1939-1941 рр., то їх опис у підручниках Білорусії і РФ досить подібний. Головний акцент у висвітленні цих бойових дій – це напад Німеччини на Польщу, війна з Францією у 1940 р., «Битва за Британію» і події на Балканах. Однак мало згадок про війну між Радянським Союзом та Фінляндією упродовж 1939-1940 рр. Причини цього конфлікту, його наслідки та значення фігурують лише в деяких підручниках цих країн. У більшості подаються лише фрагментарні дані про цю війну.

Українські автори також приділяють увагу військовим діям в Європі у 1939-1941 рр. Звісно, що вони приділяють місце характеристиці ключових військових кампаній у вказаний вище період. Однак, на противагу своїм колегам, радянсько-фінську війну 1939-1940 рр. описано значно краще. Проте, доволі мало місця в сучасних українських підручниках приділено подіям на Балканах. Про них згадано поверхнево.

Переходячи до особливостей викладу процесу радянзації у Західній Білорусії та Західній Україні у шкільних підручниках згаданих нами держав, то зауважимо, що у проаналізованих нами сучасних білоруських, російських і українських дидактичних матеріалах спостерігається тенденція до переважно позитивного оцінювання кроків радянського уряду, які здійснювалися у соціально-економічній сфері. У білоруських, російських та українських посібниках з історії для учнів вказується, що у місцевого населення деякі перетворення, запроваджені радянською владою, знаходили позитивний відгук, зокрема: націоналізація промислових та торгових підприємств, які належали полякам та євреям; переселення міської бідноти до будинків, конфіскованих у домовласників; запровадження безкоштовного медичного обслуговування; розширення мережі шкіл та націоналізація вищої освіти тощо.

Проте необхідно наголосити, що лише в матеріалах української шкільної дидактики докладно розповідається про те, деякі заходи, які втілювалися радянською владою, викликали спротив на місця. Білоруські та російські автори підручників практично не згадують про це. Вони намагаються висвітлити лише ті дії радянської адміністрації, які викликали підтримку на людей, що проживали на західнобілоруських і західноукраїнських землях у той час.